

ALMANACH

Aktuálne otázky svetovej ekonomiky a politiky

Vedecký časopis
Ročník IX.
1/2014

ALMANACH

Actual Issues in World Economics and Politics

Scientific journal

Faculty of International Relations

University of Economics in Bratislava

Volume IX

ALMANACH

Aktuálne otázky svetovej ekonomiky a politiky

Vedecký časopis
Ročník IX.
1/2014

ALMANACH

Actual Issues in World Economics and Politics

Scientific journal

Faculty of International Relations

University of Economics in Bratislava

Volume IX

Redakcia: Fakulta medzinárodných vzťahov
Ekonomická univerzita v Bratislave
Dolnozemska cesta 1
852 35 Bratislava

Kontakt: +421-2-6729 5456
alena.michalova@euba.sk

Hlavný redaktor: PhDr. Rudolf Kucharčík, PhD.

Redakčná rada: prof. Ing. Víťazoslav Balhar, CSc.
prof. Kiyoshi Kasahara
doc. Milan Kurucz, CSc.
prof. PhDr. Zuzana Lehmannová, CSc.
prof. PhDr. Ján Lid'ák, CSc.
Dr.h.c. prof. Ing. Ľudmila Lipková, CSc.
Ing. Ladislav Lysák, DrSc.
prof. PhDr. Ľudmila Malíková, CSc.
doc. PhDr. Milan Márton, CSc.
prof. JUDr. Stanislav Mráz, CSc.
doc. PhDr. František Škvrnda, CSc., mim. prof.
JUDr. Peter Rusiňák, PhD.
doc. PhDr. René Pawera, CSc.
doc. PhDr. Dalibor Vlček, CSc.

Výkonný redaktor: Ing. Alena Michalová

Vydavateľ: Vydavateľstvo EKONÓM,
Ekonomická univerzita v Bratislave
IČO 00 399 957

Evidenčné číslo: ISSN 1339-3502

Za obsahovú stránku a jazykovú úpravu príspevkov zodpovedajú autori.
Príspevky prechádzajú recenzným konaním.

Obsah

STATE

VPLYV REMITENCIÍ NA ROZVOJ EKONOMÍK EVA JANČÍKOVÁ	5
SEVERNÝ KAUKAZ AKO DESTABILIZUJÚCI REGIÓN V KONTXTE VNÚTORNEJ BEZPEČNOSTI RUSKEJ FEDERÁCIE LUCIA BOROŠOVÁ.....	24
ZAHRANIČNÍ POLITIKA ÁZERBAJDŽÁNU V LETECH 1991-2004 EMIL SOULEIMANOV, JOSEF KRAUS	36

DISKUSIA

RELATIONSHIP BETWEEN DIVORCE AND SOME ECONOMIC & SOCIOECONOMIC VARIABLES IN IRAN: AN APPLICATION OF THE ARDL MODEL SEYED NEZAMUDDIN MAKIYAN, MARJAN HABIBI.....	62
VNÚTROPOLITICKÉ DETERMINANTY KRÍZOVEJ SITUÁCIE NA UKRAJINE TETYANA ZUBRO	73

INFORMÁCIE

ANALÝZA AFRICKÉHO ŤAŽOBNÉHO PRIEMYSLU MILAN LUKÁČ	86
NEVERBÁLNA KOMUNIKÁCIA V MEDZINÁRODNÝCH VZŤAHOCH ELENA DELGADOVÁ	102

RECENZIA

IVANČÍK, RADOSLAV – JURČÁK, VOJTECH: MIROVÉ OPERÁCIE VYBRANÝCH ORGANIZÁCIÍ MEDZINÁRODNÉHO KRÍZOVÉHO MANAŽMENTU DAŠA ADAŠKOVÁ	123
---	-----

Vplyv remitencií na rozvoj ekonomík

Eva Jančíková

Abstrakt

Remitencie predstavujú v súčasnosti dôležitý zdroj ekonomického rozvoja hlavne pokiaľ ide o rozvojové krajiny. V článku definujeme teoretické východiská vplyvu remitencií na rozvoj ekonomík, analyzujeme vplyv remitencií na rozdeľovanie príjmov, zmiernovanie chudoby a individuálny hmotný blahobyť. Na makroekonomickej úrovni sa vplyv remitencií prejavuje na zamestnanosti, produktivite práce a raste. Okrem toho sú aj významným zdrojom na krytie deficitov platobnej bilancie. Trendy v globálnej migrácii a remitenčných tokoch boli v posledných rokoch ovplyvňované ekonomickou krízou, úsilím migrantov znížiť spotrebu a vplyvom zmeny kurzov. Finančná kríza upozornila na význam remitencií a priviedla mnohé krajiny k prijatiu opatrení v oblasti migračnej politiky a upozornila na potrebu koordinácie politik medzi jednotlivými krajinami tak, aby ponuka práce migrantov zodpovedala existujúcemu dopytu a migrácia prinášala výhody pre vysielajúce aj prijímajúce krajiny, a zároveň aj pre migrantov.

Kľúčové slová: Migrácia, remitencie, rozdeľovanie príjmov, ekonomický rast.

Abstract

Remittances represent an important source of economic development, particularly in developing countries. We define the theoretical basis of the impact of remittances on economic development; analyze the impact of remittances on income distribution, poverty alleviation and individual material prosperity. At the macroeconomic level very important is the impact of remittances on employment, productivity and job growth but also significant importance in covering of the balance of payments deficits. Trends in global migration and remittance flows in recent years were affected by the economic crisis, migrants' efforts to reduce consumption and the impact of exchange rate changes. The financial crisis has highlighted the importance of remittances and led many countries to adopt measures in the field of migration policy and highlighted the need for policy coordination between countries so that the supply of labor migrants match the current demand and the organization benefited migration to both sending and receiving countries, and also for migrants.

Key words: Migration, remittances, income distribution, economic growth

JEL Klasifikácia: J61, D31, O15

Úvod

Zahraničná migrácia sa v súčasnosti zaraďuje svojimi politickými, ekonomickými, sociálnymi, kultúrnymi, populačnými, environmentálnymi, bezpečnostnými a inými vplyvmi medzi kľúčové civilizačné výzvy, hoci sa ako taká považuje za prirodzený, zväčša pozitívny a z mnohých hľadísk užitočný fenomén.

Globálny fenomén migrácie vychádza z nových možností komunikácie a prepravy, ktorými sa znižuje vplyv vzdialenosti medzi krajinami pôvodu a cieľovými krajinami. Klesajúce ceny telefonických hovorov, možnosť komunikácie prostredníctvom e-mailov a klesajúce ceny medzinárodnej dopravy pomáhajú migrantom, aby boli v kontakte s príbuznými a priateľmi v mieste pôvodu intenzívnejšie a v reálnom čase. Znižuje sa tak potreba presťahovania celých rodín do novej destinácie. Medzinárodní migranti môžu takto čerpať z výhod obidvoch krajín, t.j. získavať vysoké príjmy v oblastiach s vysokými cenami a zároveň tieto príjmy utrácať v krajinách s nízkymi príjmami a nízkymi cenami.

Aj keď najväčšiu intenzitu migračných prúdov zaznamenávajú stále rozvojové krajiny v rámci svojich regiónov, z pohľadu problematiky vzťahov medzinárodnej migrácie a rozvoja je nutné analyzovať predovšetkým migračné prúdy medzi ekonomicky rozvinutými a rozvojovými regiónmi.

Globalizačné procesy posledných desaťročí zohrali významnú úlohu pri zmene foriem medzinárodnej migrácie. Migračné prúdy nie sú už vyvolávané len chudobou, demografickými tlakmi, ale aj snahou o zvýšenie kvality svojho života v sociálnej a kultúrnej rovine. Novým fenoménom je aj rastúci počet žien v migračných prúdoch. V súčasnosti predstavujú takmer polovicu medzinárodných migrantov a dominujú hlavne pri migrácii do ekonomicky rozvinutých krajín.

Jedným z najdôležitejších zdrojov príjmov pre rozvojové krajiny sú tzv. remitencie, teda peniaze, ktoré migranti posielajú zo zahraničia domov. Remitencie sú jedným z dôsledkov migrácie a prinášajú výhody pre rodiny migrantov a zároveň ich domovské krajiny. Pre mnoho chudobných krajín východnej Európy a strednej Ázie predstavujú najväčší vonkajší zdroj príjmov. Najvyššie percento prijatých remitencií k HDP dosiahli v roku 2012 Tadžikistan (48%), Kirgizská republika (31%), Lesotho a Nepál (25%) a Moldavsko (24%).¹

¹Migrants from developing countries to send home \$414 billion in earnings in 2013, October 2, 2013
<http://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/10/02/Migrants-from-developing-countries-to-send-home-414-billion-in-earnings-in-2013>

Rozvojové krajiny očakávajú, že v roku 2013 dostanú 414 mld. USD z titulu remitencií, čo predstavuje nárast oproti predchádzajúcemu roku vo výške 6,3 %. Do roku 2016 sa plánujú zvýšenie na 540 mld. USD. Celkový svetový počet 232 mil. medzinárodných migrantov mal v minulom roku zaslať remitencie vo výške 550 mld. a v roku 2016 by to malo byť už vyše 700 mld.²

Peniaze, ktoré svojim príbuzným posielajú migranti pracujúci v zahraničí, pomáhajú pokryť hlavne najnutnejšie každodenné výdavky, ako sú náklady na potraviny, bývanie, zdravotné služby alebo vzdelávanie. V ďalšej časti sa pokúsime uviesť teoretické východiská vplyvu remitencií na rozvoj ekonomík vysielajúcich krajín.

1 Teoretické východiská vplyvu remitencií na rozvoj ekonomík

Celý rad odborných štúdií považuje remitencie za účinný prostriedok rozvoja ekonomicky najchudobnejších krajín, predovšetkým ich vidieckych oblastí alebo dokonca za alternatívny nástroj rozvoja. Medzinárodný menový fond (IMF) vo svojich štatistikách pracuje s tromi typmi remitencií:

- *remitencie pracovníkov (worker's remittances)* sú transfery tovarov a peňažných prostriedkov zo strany pracovníkov, ktorí zostávajú v zahraničí rok a dlhšie;
- *zamestnanecké kompenzácie (compensation of employees)* sú transakcie pochádzajúce od osôb, ktoré zostávajú v zahraničí menej ako rok;
- *migračné transfery (migrant's transfers)* sú transfery tovarov a peňažných prostriedkov, ktoré súvisia s cezhraničnou migráciou (napr. každodenné dochádzanie za prácou do zahraničia).

Kategórie IMF sú síce pomerne dobre zadefinované, ale napriek tomu sa stretávame s určitými problémami pri ich celosvetovej implementácii. Niektoré centrálné banky (napr. Bangko Sentral ng Pilipinas) evidujú skoro všetky remitencie migrantov pod „zamestnaneckými kompenzáciami“, dokonca aj pre migrantov, ktorí sú v zahraničí dlhšie ako 12 mesiacov. Iné centrálné banky (napr. Česká národná banka a Bulharská národná banka, a aj Národná banka Slovenska) nezaznamenávajú remitencie pracovníkov separátne, ale ich uvádzajú spoločne s ostatnými súkromnými prevodmi pod položkou 2392: „ostatné

²Migration and Development Brief 21, <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/MigrationandDevelopmentBrief21.pdf>

bežné prevody ostatných sektorov“. Viaceré centrálné banky nezaznamenávajú „prevody migrantov“ na kapitálovom účte oddelene.

Ďalšou možnosťou rozlišovania jednotlivých typov remitencií je na základe odosielateľov a príjemcov remitencií. Na základe toho je možné identifikovať tieto formy remitencií:

1. *Osobné vklady alebo investície* – peňažné transfery určené pre vlastné použitie (investičná činnosť, spotreba, obchodný rozvoj, výstavba, zakúpenie pôdy, úspory a pod.). Migranti si sami určujú využitie týchto remitencií.
2. *Transfery v rámci rodiny* – transfery prostriedkov rodinným príslušníkom alebo priateľom do krajiny pôvodu. Vo väčšine krajín sú to najdôležitejšie toky remitencií. Tieto remitencie slúžia na zabezpečenie základných potrieb, spotrebu, vzdelanie a zdravotnú starostlivosť. O využití týchto zdrojov rozhodujú väčšinou príjemcovia.
3. *Charitatívne dary* – určené na charitatívne účely, kostoly a mešity.
4. *Kolektívne investície smerujúce do rozvoja* – najčastejšie transfery prostriedkov pochádzajúcich od organizácií migrantov, ktoré by mali smerovať do rozvoja komunity v krajinách pôvodu.
5. *Dane a odvody* – ide o povinné odvody vládny a verejným inštitúciám, ako sú školy, nemocnice z dôvodu zabezpečenia vzdelania alebo zdravotníckej starostlivosti členov rodiny a priateľov v krajine pôvodu. Započítavajú sa sem aj dobrovoľné transfery remitencií (napr. podpora domácej vlády) a zaplatené dane od emigrantov.
6. *Dôchodky a transfery slúžiace k sociálnemu zabezpečeniu* – sem sa počítajú pravidelné transfery od zamestnávateľov, penzijných fondov a vlád krajín, kde bol migrant zamestnaný.³

Remitencie v peňažnej forme sa posielajú prostredníctvom veľkého množstva transferových mechanizmov, ktoré môžeme zhrnúť do týchto metód prevodu remitencií:

1. elektronický transfer prostriedkov v hotovosti;
2. elektronický transfer prostriedkov z jedného účtu na iný;
3. transfer prostriedkov pomocou elektronických (čipových) kariet;
4. transfer prostriedkov na základe dokumentov vyhotovených z papiera (šeky, bankové šeky, peňažné poukážky);

³Carling, J.: Migration Remittances and Development Cooperation. Oslo: International Peace Research Institute, 2005.

5. neformálny transferový systém peňazí;
6. osobní kuriéri;
7. remitencie v naturáliách.

Remitencie podobne ako iné záležitosti týkajúce sa migrácií sú len veľmi ťažko presne merateľné. Aj keď existujú určité odhady rozsahu zasielaných remitencie, je potrebné zdôrazniť, že sa vo väčšine prípadov týkajú len tých prostriedkov, ktoré sú zasielané oficiálnymi kanálmi.

2 Ekonomické vplyvy remitencií

K vplyvu remitencií na prijímajúce krajiny existuje celý rad ekonomickej literatúry. Pritom analýzy sa väčšinou zameriavajú na 3 hlavné problémy. Prvá časť literatúry rozoberá priamy vplyv remitencií na rozdeľovanie príjmov, zmierňovanie chudoby a individuálny hmotný blahobyt. Druhá časť sa zameriava na následný vplyv remitencií na ekonomiku ako celok, pritom sa analyzuje vplyv remitencií na zamestnanosť, produktivitu a rast. A nakoniec tretia časť sa zaoberá rozdeľovaním remitencií na krytie deficitov obchodnej bilancie a na bežnom úcte.

2.1 Remitencie a prerozdeľovanie

Výskum v oblasti vplyvu remitencií na prerozdeľovanie sa zameriava na sociálnu spravodlivosť a rovnosť, a nezaobrá sa dopadom na domácu ekonomiku. V empirických hodnoteniach, väčšina štúdií využíva „Gini index“.⁴ Empirický dôkaz nie je jednoznačný. Niektorí odborníci sa prikláňajú k hypotéze, že remitencie mali vyrovnávajúci efekt na rozdeľovanie príjmov v Tonge a Mexiku. Pre domácnosti Tonga, sa napríklad Giniho koeficient po prijatí remitencií znížil z 0,37 na 0,34. Iné štúdie naopak ukazujú, že remitencie zvyšujú nerovnosť meranú Giniho koeficientom. Hlavným dôvodom je to, že bohatšie rodiny

⁴Giniho koeficient, dáva do súvislosti rozdiel medzi ideálnou Lorenzovou krivkou (plocha A) a plochou pod skutočnou Lorenzovou krivkou (plocha B) s plochou pod ideálnou krivkou. Môže sa vyjadriť rovnicou $G = (A - B) / A$, ktorá nadobúda hodnoty medzi 0 a 1. Spoločnosť s vyšším Giniho indexom je charakteristická veľkými rozdielmi v príjmoch jednotlivých domácností. Koeficient v extrémnych hodnotách intervalu nie je v reálnom svete dosiahnuteľný. Giniho index sa v ČR, Bulharsku, Maďarsku, Poľsku aj Slovensku pohybuje medzi hodnotami 0,2 a 0,3 a v posledných rokoch v súvislosti s ekonomickým rozmachom rýchlo rastie. V americkej ekonomike sa Giniho koeficient pohybuje okolo hodnoty 0,466. Giniho index sleduje aj Svetová banka.

môžu skôr znášať náklady spojené medzinárodnou migráciou. Údaje z Egypta ukazujú, že napriek zníženiu chudoby (pretože mnohé chudobné domácnosti dostávajú remitencie), remitencie spôsobujú rast nerovnosti.⁵ Na Filipínach sa remitencie podieľali v roku 1980 na 7,5 % raste vidieckej príjmovej nerovnosti.⁶ Prehľad údajov o domácnostiach v Pakistane odhaľuje, že bohatšie príjmové skupiny boli tie, ktoré najviac ťažili z migrantských remitencií. Širší pohľad na vplyv remitencií na prerozdelenie ponúka dynamický model, ktorý použili ekonómovia Stark, Taylor a Yitzhaki. Sústredili sa na prerozdelenie v dvoch mexických dedinách a zistili, že vplyv remitencií závisí jednoznačne na histórii migrácie a na stupni rozšírenia migračných možností domácností. Historické údaje o cieľových krajinách migrantov a možnostiach zamestnanosti v týchto cieľových krajinách z počiatočných štádií migrácie sú stále obmedzené. Možno predpokladať, že v počiatočnom štádiu to boli hlavne bohaté domácnosti, ktoré posielali migrantov do zahraničia. Následne tieto bohaté domácnosti ako prvé profitovali z migračných remitencií, čo spôsobovalo rast nerovnosti. V neskorších fázach histórie migrácie, keď sa migrácia rozšírila do viacerých príjmových skupín, chudobnejšie domácnosti profitovali z migrantských remitencií, a remitencie tak mali vplyv na vyrovnávanie rozdeľovania.

Dôkazy vychádzajúce z dynamických modelov však nie sú jednoznačné. Pri prieskume údajov juhoslovanských domácností v obdobiach od 1973, 1978 a 1983 výsledky ukázali, že úhrady vedú k divergencii príjmov a navyše sa odlišujú podľa obdobia a posudzovanej sociálnej kategórie.⁷

Neexistujú presvedčivé a jednoznačné dôkazy, či pri pôvode migrantské remitencie vyvolávajú konvergenzie alebo divergenzie. Je to z dvoch dôvodov. Prvým je rôznorodosť skúmaných prostredí z hľadiska počiatočnej nerovnosti. A druhým sú disparity vo výsledkoch, ktoré môžu byť spôsobené rozdielmi v aplikovaných empirických metódach: statické verus dynamické, s vnútornými alebo bez vnútorných migračných nákladov a s faktorom alebo bez faktora vplyvu migrácie na domáce zdroje príjmov. Táto teoretická štúdia predpokladá, že protikladné výsledky empirickej literatúry môžu byť zmiernené, ak sa miestne zmeny v mzdách brali pôvodne do úvahy. Ukazujú, že vplyv remitencií na nerovnosti

⁵ADAMS, R.H., Jr. (1991), *The Effects of International Remittances on Poverty, Inequality and Development in Rural Egypt*, Research Report No. 96, International Food Policy Research Institute.

⁶RODRIGUEZ, E. (1998), "International Migration and Income Distribution in the Philippines", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 46(2), pp. 329-350.

⁷MILANOVIC, B. (1987), "Remittances and Income Distribution", *Journal of Economic Studies*, Vol. 14(5), pp. 24-37.

a lokálne mzdové vyrovnanie vedú v prípade veľkej počiatočnej nerovnosti k vzájomnému posilneniu. ale môžu sa v prípadoch malých počiatočných nerovností vzájomne kompenzovať. Táto skúsenosť má dôležitý dopad na empirické štúdie. Napríklad, prípade Mexika, kde nerovnosť je vysoká, vynechanie mzdového vyrovnávania môže viesť k podceneniu vyrovnávacieho vplyvu remitencií. Naopak, v prípade Juhoslávie, kde nerovnosť je nižšia, brať do úvahy vplyv pracovného trhu, by mohlo otočiť vplyv zlepšenej nerovnosti.

2. 2 Remitencie a rast

Sociálne vplyvy migrantských remitencií migrantov sú neodškriepiteľné. Po prvé, remitencie sú dôležitým zdrojom príjmu pre mnoho nízko a strednopříjmových domácností v rozvojových krajinách. Po druhé, remitencie poskytujú voľne vymeniteľné meny potrebné na dôležité vstupy, ktoré na vnútornom trhu nie sú dostupné, a tiež dodatočné úspory pre ekonomický rozvoj. Význam rozvojového vplyvu remitencií na prijímajúce krajiny závisí podľa mnohých odborníkov od toho ako boli prostriedky použité. Mnohé štúdie uvádzajú spôsoby použitia remitencií: na spotrebu, domácnosť, kúpu pôdy, finančné úspory a výrobné investície. Niet pochybností o tom, že míňanie na podnikateľské investície má pozitívny priamy vplyv na zamestnanosť a rast. Niektorí odborníci uvádzajú, že dokonca aj rozdelenie remitencií na spotrebu a nákup nehnuteľnosti, môže mať na ekonomiku rôzne nepriame rastové efekty. Medzi ne patrí uvoľnenie iných zdrojov na investovanie a generovanie multiplikovaných účinkov. Pokiaľ ide o použitie remitencií migrantov, literatúra uvádza, že remitencie sa častejšie míňajú na základné spotrebné potreby, zdravotnícku starostlivosť a nehnuteľnosti. Bez ohľadu na to z akých zdrojov sú prostriedky, míňajú sa podľa hierarchie potrieb.

Dôležitejšou otázkou pri použití remitencií je, či sa spotrebujú rozdielnym spôsobom ako ostatné príjmy. Empirickou skúsenosťou je, že domácnosti s remitenciami majú podobné modely spotreby ako domácnosti bez remitencií. Niektorí odborníci však tvrdia, že práve z remitencií sú častejšie tvoria úspory. Pri zisťovaní finančných zvyklostí domácnosti v Pakistane sa ukázalo, že až 71 % medzinárodných remitencií končí ako úspora, zatiaľ čo

z príjmov z prenájmu je to len 8,5 %.⁸ V iných krajinách, ako napríklad v Mali, sa remitencie používajú na stavbu škôl a kliník.⁹ Produktívne investície domácností nezávisia tak na príjme, ale skôr na úrokových sadzbách, cenách akcií, makroekonomickej politike a stabilnom ekonomickom raste.

Súčasný ekonomický výskum ukazuje, že remitencie, dokonca aj keď nie sú investované, môžu mať dôležitý multiplikačný efekt. Jeden remitenčný dolár, ktorý sa minie na základné potreby, stimuluje maloobchodný predaj, ktorý následne stimuluje ďalší dopyt po tovare a službách, a nakoniec stimuluje output a zamestnanosť.¹⁰

Väčšina teoretických prác, ktoré sa zaoberajú multiplikačným efektom remitencií, používa modely, ktoré vystihujú tak vplyv migrácie ako aj remitencií na blahobyt. Výsledky ukazujú, že ak emigrujú menej kvalifikovaní migranti, bohatstvo krajiny pôvodu rastie, ak remitencie prevyšujú domáce príjmové straty. Ak emigruje vysokokvalifikovaná osoba a/alebo ak emigrácia je sprevádzaná kapitálom, remitencie majú vplyv na rast blahobytu pre nemigrantov len, ak pomer kapitál/práca krajiny pôvodu zostáva nezmenený alebo rastie.

Ak pomer kapitál/práca klesne, vplyv blahobytu je neurčitý alebo dokonca negatívny, napríklad v krajinách strednej a východnej Európy remitencie v dôsledku emigrácie vysokokvalifikovaných osôb do Nemecka nekompensujú stratu blahobytu. Ak je v ekonomike prítomný zahraničný kapitál, akumulácia kapitálu financovaná remitenciami zlepšuje blahobyt ekonomiky. Ak sa remitencie minú na spotrebu, dopad remitencií na blahobyt závisí od faktora intenzity obchodovateľného alebo neobchodovateľného tovaru.¹¹ Empirická skúsenosť ukazuje, že multiplikačný efekt môže substanciálne zvýšiť HDP. Napríklad, každý „migradolár“ minutý v Mexiku spôsobuje zvýšenie HDP o 2,69 USD pre remitencie prijaté v mestských domácnostiach a o 3,17 USD pre remitencie prijaté vo vidieckych domácnostiach.¹² Kapitál generovaný remitenciami dosahoval 8 % inštalovanej výrobnnej kapacity. Mimoriadne zaujímavé je zistenie, že míňanie na spotrebu a investície vytvára podobné multiplikátory vo výške 1,8 a 1,9. Výdavky na domácnosť s multiplikátorom

⁸ADAMS, R.H., Jr. (1998), *Remittances, Investment, and Rural Asset Accumulation in Pakistan*, Economic Development and Cultural Change No. 47, October, pp. 155-173.

⁹MARTIN, P., S. MARTIN and P. WEIL (2002), "Best Practice Options: Mali", *International Migration*, Vol. 40(3), pp. 87-99.

¹⁰LOWELL, B.L. and R.O. DE LA GARZA (2000), *The Developmental Role of Remittances in US Latino Communities and in Latin American Countries*, A Final Project Report, Inter-American Dialogue.

¹¹DJAJIC, S. (1998), "Emigration and Welfare in an Economy with Foreign Capital", *Journal of Development Economics*, No. 56, pp. 433-445.

¹²RATHA, D. (2003), "Worker's Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance", *Global Developing Finance 2003*, World Bank, pp. 157-175.

v1 sa v protiklade so všeobecnou mienkou považujú za veľmi produktívne.¹³ Pri ekonometrickom teste sa z údajov 11 krajín strednej a východnej Európy zistilo, že remitencie sa významne podieľajú na raste úrovne investičných zdrojov ekonomiky. Remitencie nemajú len pozitívny vplyv na zdroje ekonomiky. Ak remitencie generujú dopyt vyšší ako sú kapacity ekonomiky, môžu mať inflačný efekt. V Egypte, napríklad, cena poľnohospodárskej pôdy z dôvodov remitencií vzrástla v rokoch 1980 až 1986 o 600%.¹⁴ V prípade Jordánska spolu s pozitívnymi vplyvmi v rokoch 1985, 1989 a 1990 remitencie prehĺbili recesiu a generovali negatívny rast vyše 10 %. K negatívnym sociálnym dôsledkom remitencií možno uviesť aj pokračovanie migrácie populácie v pracovnom veku a tiež závislosť príjemcov remitencií, ktorí sú zvyknutí na dostupnosť týchto zdrojov.

2.3 Vplyv remitencií na platobnú bilanciu

Dopad remitencií na súkromnú spotrebu, úspory a investovanie je len časť príbehu o príspevku remitencií na rast a rozvoj zdrojov krajiny. Remitencie nie sú len zvýšením príjmov domácností, ale aj prírastkom na príjmovej strane platobnej bilancie.

Remitencie slúžia na kompenzácie chronických deficitov platobnej bilancie a na zmiernenie nedostatku zahraničnej meny. Majú pozitívnejší dopad na platobnú bilanciu ako iné peňažné príjmy (ako finančná pomoc, priame investície alebo úvery), pretože ich použitie nie je spojené s konkrétnymi projektmi, nie sú zaťažené žiadnymi úrokmi a nemusia sa späť splácať. A k tomu sú remitencie ešte aj stabilnejším zdrojom devízových prostriedkov ako iné súkromné kapitálové toky a pre niektoré krajiny majú navyše ešte aj proticyklický charakter.

Rozvojové krajiny rýchlo zistili, že remitencie majú pozitívny vplyv na platobnú bilanciu a prijali opatrenia na zvýšenie takéhoto prílevu zahraničných mien. Prijímanie opatrení a ich implementácia však musí byť realizovaná veľmi starostlivo, pretože remitencie majú dopad aj na ekonomické aktivity vo vnútri krajiny. Rozhodujúcim faktorom v tomto ohľade je rozsah dopytu, ktorý je remitenciami vyvolaný a schopnosť domácej výroby tento dopyt zareagovať. Flexibilita domácej výroby na extra dopyt podmieňuje to, či budú mať

¹³GLYTSOS, N.P. (1993), "Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 42(1), pp. 131-168.

¹⁴ADAMS, R.H., Jr. (1991), *The Effects of International Remittances on Poverty, Inequality and Development in Rural Egypt*, Research Report No. 96, International Food Policy Research Institute.

remitencie pozitívny vplyv na zamestnanosť alebo nepriaznivý inflačný vplyv a či budú nevyhnutné dodatočné dovozy.

Jedným z negatívnych vplyvov remitencií na bežný účet je tzv. „bumerangový efekt“. Tento nastáva, keď remitencie spôsobia zvýšenie dovozu a deficit obchodnej bilancie v krajine, ktorá prijíma remitencie. Väčšina odborníkov nesúhlasí s tým, že dovozy vyvolané remitenciami sú tie, ktoré spôsobujú problém obchodnej bilancie. Zvýšenie k dovozu môže byť dôsledkom všeobecného rozvoja ekonomiky, štrukturálnych zmien vo výrobe spotrebného alebo investičného tovaru, alebo medzinárodnej del'by práce. „Bumerangový efekt“ tak nie je podporovaný ani empirickým prieskumom. Dôkazy ukazujú, že v krajinách južnej Európy, dovozy, ktoré boli v rokoch 1960 a 1981 vyvolané remitenciami dosahovali od minimálnej výšky 1 % v Španielsku a Taliansku do maximálne 4,9 % v Grécku a 6,2 % v Portugalsku.¹⁵

Negatívny vplyv môže vzniknúť, aj keď remitencie generujú dopyt vyšší ako sú ekonomické kapacity výroby. Keď sa dopyt bude týkať obchodného tovaru, remitencie môžu viesť k rastu reálnych cien. Nadhodnotené výmenné kurzy redukujú konkurencieschopnosť domáceho priemyslu na zahraničných trhoch (drahým exportom), na domácich trhoch (lacným importom).

V ekonomikách s neprevoditeľnými menami je prístup k devízovým prostriedkom určitým privilégiom, ktoré pomáha odolávať inflačným tendenciám. Ale na druhej strane môže mať aj negatívne dôsledky. Napríklad v krajinách Maghrebu¹⁶, rozvoj čierneho trhu s valutovými prostriedkami a zvýšené používanie swapových transakcií v zahraničnom a vnútornom obchode a veľmi vysoké ceny zahraničného tovaru viedli v osemdesiatych a začiatkom deväťdesiatych rokov k situácii, v ktorej valuty boli použité na domácu výmenu za luxusný tovar alebo služby. Menovú substitúciu, ktorá je známa ako „dolarizácia“ alebo „euroizácia“, využívali predstavitelia krajín s neprevoditeľnými domácimi menami na to, aby periodicky devalvovali svoje národné meny, a tak zatriktívnilo remitencie od emigrantov. Napríklad, Alžírsko začalo devalvovať dinár po roku 1985 a následkom toho jeho hodnota

¹⁵GLYTSOS, N.P. (1993), “Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 42(1), pp. 131-168.

¹⁶Je to región v Afrike na severe Sahary, západne od Nilu. Konkrétne sú to štáty Maroko, Západná Sahara, Alžírsko, Tunisko, Líbya a Mauritánie.

padla z 5 dinárov za dolár v roku 1985 na 9 dinárov za dolár v roku 1990, a 20 dinárov za dolár v roku 1992.¹⁷

3 Faktory ovplyvňujúce migráciu a toky remitencií v súčasnosti

Trendy v globálnej migrácii a remitenčné toky po roku 2009 boli ovplyvňované týmito faktormi: ekonomickou krízou; úsilím migrantov znížiť spotrebu a vplyvom zmeny kurzov.

3.1 Vplyv krízy na kapacitu migrácie a toky

Na rozdiel od všeobecného názoru, remitenčné toky v danom roku nie sú v priamom vzťahu k migračným tokom. Remitencie zasiela skoro celá existujúca kapacita migrantov (t.j. rokmi kumulované toky migrantov). V chápaní faktorov, ktoré ovplyvňovali trendy v remitenciách v roku 2009, je užitočné skúmať vplyv krízy na kapacitu medzinárodných migrantov. V tomto kontexte je užitočná rovnica tokov kapacít pre migráciu:

$$M_t = M_{t-1} - R_t + N_t$$

kde M_t = nová kapacita migrantov; M_{t-1} = existujúca kapacita migrantov; R_t = návrat migrácie a N_t = nová migrácia. Možno správnejšie by bolo popísať rovnicu ako

$$M_t = (1 - \delta)M_{t-1} - R_t + N_t$$

kde δ je úmrtnosť plus miera asimilácie migrantov v hostiteľskej krajine.

Ekvivalentom je rovnica,

$$\Delta M_t = N_t - R_t$$

kde ΔM_t je zmena migračnej kapacity. Inými slovami, zmena v migračnej kapacite sa rovná novej migrácii očistenej o vrátenú migráciu.

Na jednej strane existuje len málo údajov o tom ako finančná kríza v USA a Európe ovplyvnila tzv. „vracajúcu sa migráciu“ (return migration), na strane druhej existuje množstvo správ o tom, že migranti sa v dôsledku krízy nemali záujem vracat' do svojich krajín pôvodu. K rozhodnutiu zostať v hostiteľskej krajine ich vedla obava, že sa tam v prípade odchodu nebudú po zlepšení situácie vrátiť z dôvodu zavedenia prísnejšej kontroly migrácie.

¹⁷GARSON, J.P. (1994), "The Implications for the Maghreb Countries of Financial Transfers from Emigrants", *Migration and Development: New Partnerships for Co-operation*, OECD, Paris.

Dôvodom mohlo byť aj to, že napriek kríze, emigranti vo vyspelých krajinách zarobili podstatne viac.

Už niekoľko rokov možno navyše pozorovať trend predlžovania pobytu migrantov v zahraničí. Dokazujú to aj údaje z Mexického Migračného Programu (Mexican Migration Project – MMP), podľa ktorých dĺžka trvania migrácie mexických migrantov v USA sa zvýšila z 8 mesiacov začiatkom deväťdesiatych rokov na 15 mesiacov v súčasnosti.¹⁸

Niektoré krajiny sa snažili motivovať migrantov k návratu do krajín pôvodu rôznymi finančnými stimulmi. Napríklad Španielsko v roku 2008 zaviedlo finančné stimuly na motiváciu k dobrovoľnému odchodu z krajiny. Japonsko zaviedlo program, v rámci ktorého sa vyplácalo 3 000 USD nezamestnaným migrantom japonského pôvodu, ktorí pochádzali z Latinskej Ameriky¹⁹, aby sa vrátili do svojich krajín pôvodu, kým sa ekonomické podmienky v Japonsku zlepšia. Tento program využil len veľmi malý počet osôb.²⁰ Česká republika zaviedla v roku 2009 program, v rámci ktorého poskytovala finančnú podporu nezamestnaným migrantom pochádzajúcim mimo krajín EÚ, aby sa mohli vrátiť domov. Tiež dostali len veľmi malý počet žiadostí. Skúsenosti ukazujú, že tieto snahy neboli príliš úspešné a finančné stimuly na návrat migrantov do materských krajín nepriniesli efekt, ktorý sa očakával.

Nové migračné toky z viacerých krajín boli vo veľkej miere ovplyvnené finančnou krízou a zúženým trhom práce v cieľových krajinách. Široký prepád sa zaznamenal hlavne v novom rozmiestnení viacerých vysielajúcich krajín, ako Bangladéš, kde migrácia klesla za prvých 9 mesiacov v roku 2009 v porovnaní s rovnakým obchodím predchádzajúceho roka takmer o polovicu. Klesla aj nová migrácia z Poľska do Veľkej Británie. Veľká Británia je hlavnou destináciou poľských migrantov a je ich tam zaregistrovaných pol milióna.

Aj niekoľko ďalších európskych krajín prijalo opatrenia, ktoré mali znížiť prílev nových migrantov. Taliansko prijalo zákon, ktorým sa kriminalizuje ilegálnu imigráciu. Francúzsko a Taliansko naliehalí na ostatných lídrov Európskej únie, aby sa posilnila ochrana hraníc hlavne pozdĺž Stredozemného mora. Modrá karta EÚ a posun k bodovému systému bol prínosom pre kvalifikovaných migrantov na úkor nekvalifikovaných, ale na druhej strane

¹⁸Program sa týka nezamestnaných migrantov z 20 krajín, ktorí mali podpísané so Španielskom dvojstranné zmluvy o sociálnom poistení. Tí, ktorí podpísali nebudú oprávnení vrátiť sa do Španielska pracovať najbližšie tri roky. (http://www.planderetornovoluntario.es/index_uno.html).

¹⁹V Brazílii žije viac ako 1,5 mil. obyvateľov japonského pôvodu, z ktorých 300.000 migrovalo v 80-tych rokoch do Japonska, ktoré v tom čase trpelo nedostatkom pracovných síl.

²⁰„Japan Pays Foreign Workers to Go Home.“ The New York Times. 23. 4.2009.

niektoré ustanovenia ako napríklad vysoké mzdové požiadavky zahraničných pracovníkov sťažovali aj podmienky pre vysokokvalifikovaných migrantov.²¹ Takáto reštriktívna imigračná politika spolu s vplyvom ekonomickej krízy, nepriaznivo ovplyvnila toky remitencií do rozvíjajúcich sa krajín, ktoré majú veľký počet migrantov práve v Európe.

Toky novej a vracajúcej sa migrácie vo veľkej miere závisia od destinácií migrantov. Rozvojové krajiny s migrantmi v krajinách Gulf Cooperation Council (GCC), ako India, Bangladéš, Nepál, Pakistan a Filipíny, zaznamenali menší pokles v príleve remitencií. Dubaj, na ktorý mala finančná kríza najhorší dopad je jedným zo siedmich emirátov, a len jediný, ktorý nemá ropu. Významné finančné zdroje a plány dlhodobého rozvoja infraštruktúry GCC krajín naznačujú, že budú pokračovať v dopyte po migračných pracovníkoch. Objavili sa špekulácie ako cena ropy ovplyvní remitenčné príjmy z GCC. Cena ropy historicky nesúvisela s tokmi remitencií zo Saudskej Arábie. Náklady na produkciu ropy sú nízke a aj keď cena ropy klesne, zdroje na rozvoj infraštruktúry a dopyt po pracujúcich migrantoch to neovplyvní. Toky remitencií do krajín, ktoré posielajú migrantov do krajín GCC sa síce môžu spomaliť, ale sotva sa znížia.

Niektoré rozvojové krajiny ako Malajzia, Južná Afrika a India, ale tiež Rusko, sú pre migrantov tiež dôležitými cieľovými krajinami. Podľa odhadov Svetovej banky skoro polovica migrantov z rozvojových krajín pochádza z iných rozvojových krajín.²² Rusko prevádza veľkú časť remitencií do Tadžikistanu, Kirgizskej republiky, Moldavska a Arménska, kde tieto remitencie predstavujú 10 až 50 % hrubého domáceho produktu. India zaznamenala veľkú neoficiálnu cezhraničnú migráciu z Bangladéša a Nepálu. Malajzia je hlavnou migračnou destináciou v regióne, ktorý prijíma veľký počet migrantov z Indonézie, Bangladéša a Nepálu. Atraktívnymi destináciami pre migrantov sú aj rozvojové krajiny bohaté na prírodné zdroje ako Nigéria, Sudán, Líbya a Irán. V Iráne pracuje niekoľko miliónov Afganských migrantov. Remitencie, ktoré smerujú z rozvojových krajín, kríza zásadne neovplyvnila. V týchto krajinách zohráva väčšiu úlohu skôr vplyv kurzových výkyvov.

²¹<http://www.register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st17/st27426.en08.pdf>

²²<http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/SouthSouthMigrationandRemittances.pdf>

3.2 Úsilie migrantov znížiť spotrebu

Remitancie sú len malou časťou príjmov migrantov, ktorú zvyčajne posielajú aj v prípade, že sa ich príjmy podstatne znížia. V prípade zníženia miezd zamestnávateľmi, mnohí migranti posielajú domov rovnaké čiastky a znižujú svoje denné výdavky. Migranti sa snažia šetriť tak, že sa delia o ubytovanie. Veľa migrantov, ktorí stratili prácu, neodchádza domov, ale prijíma prácu z nižšou mzdou u iného zamestnávateľa, a často zostáva aj ilegálne.

3.3 Vplyv kurzového vývoja

Dôležitým faktorom ovplyvňujúcim výšku remitencií v USD je zmena v kurze medzi príslušnou domácou menou a americkým dolárom. Kurzové zmeny tiež prejavujú v tom ako vplývajú na motiváciu spotreby/investovania pri remitenciách. Väčšina remitencií do krajín strednej Ázie pochádza z Ruska. Z Ruska pochádza viac ako 4/5 remitencií plynúcich do Kirgizskej republiky a Arménska, a je najväčším zdrojom remitencií pre Tadžikistan. Rastúca emigrácia hlavne do Ruska zvýšila toky remitencií do Kirgizskej republiky a Tadžikistanu sa v USD v rokoch 2006 až 2008 zdvojnásobili, zatiaľ čo osobné prevody prostredníctvom bánk v Arménsku vzrástli o 70 percent. V roku 2009 toky remitencií do niektorých krajín Strednej Ázie sa prudko znížili v amerických dolároch ale v ruboch zníženie bolo menšie. Napríklad v USD toky remitencií do Kirgizskej republiky, Arménska a Tadžikistanu sa znížili o 15 %, 33 % a 34 % ich hodnoty oproti USD v prvej polovici 2009 v porovnaní k ich priemernej hodnote v rovnakom období predchádzajúceho roka. Keby sa to meralo v rubľoch, remitencie do Kirgizskej republiky vzrástli o 17 % v prvom polroku 2009 na ročnej báze. V Arménsku medziročný pokles v rubľoch bol len 8 %, a v Tadžikistane to bolo 10 %.

Podobne významná časť poklesu v remitenčných tokoch do Poľska môže byť vyvolané znehodnotením britskej libry oproti americkému doláru. GBP devalvovala o vyše 25% v období medzi tretím štvrt'rokom 2008 a prvým štvrt'rokom 2009, znížili prílev v USD. Tieto kurzové vplyvy sú tiež dôležité pre ázijské a africké krajiny, ktoré prijímajú remitencie z VB.

Popri vplyvoch ohodnotenia diskutované vyššie, zmeny v kurzoch odhalili niektoré zaujímavé zmeny v úrovni remitencií a motivácii k spotrebe/investovaniu. Devalvácia Indickej rupie a Filipínskeho pesa vytvorilo „predajný efekt“ na bytovú výstavbu, bankové depozitá, cenné papiere a ostatné aktíva doma. Napríklad, keď indická rupia devalvovala viac ako 25 % oproti USD v roku 2008, zvýšili sa remitenčné toky do Indie. V marci 2009 revidovala Svetová banka svoj odhad remitenčných tokov do Indie v roku 2008 z 30 mld. na

45 mld. USD; o niekoľko mesiacov neskôr, oficiálne číslo na rok 2008 bolo uvedené ako 52 mld. USD.

Záver

Medzinárodné remitencie migrantov sú veľmi dôležitým zdrojom kapitálu pre rozvojové krajiny. Sú síce menej dôležité ako priame zahraničné investície, ale vysoko prevyšujú oficiálnu rozvojovú pomoc a toky kapitálových trhov. Navyše remitencie sú veľmi stabilným zdrojom. Na rozdiel od PZI a portfóliových investícií, ktoré v posledných rokoch z dôvodu celosvetovej recesie prudko klesli, medzinárodné remitencie migrantov ďalej rástli, čo je dôkazom ich anticyklického charakteru.

Mnohé centrálné banky čelia ťažkostiam v implementovaní jednotného systému účtovnej evidencie medzinárodných remitiencií migrantov, podľa definícií MMF, ako príjmu (kompenzácia zamestnávateľov), bežný prevod (remitencie pracovníkov) a kapitálové prevody (migrantské transfery). Hlavný problém je v tom, že mnohé centrálné banky v rozvojových krajinách, majú ťažkosti v oddeľovaní „remitencií pracovníkov“ od ostatných súkromných transferov. Preto si účtujú celú alebo rozhodujúcu časť tokov remitiencií pracovníkov pod „ostatné bežné prevody ostatných sektorov“. To má často za následok, že úroveň oficiálnych remitenčných tokov do rozvojových krajín je podhodnotená, a vytvára ťažkosti pre medzinárodné porovnávanie údajov o remitenciách. Najlepšie tento problém ohodnocovania formálnych tokov remitiencií rieši ich vyjadrenie ako úhrn nasledujúcich troch zložiek platobnej bilancie: kompenzácie zamestnancov, remitencie pracovníkov a ostatné prevody ostatných sektorov.

Časť peňazí, ktoré sú uhrádzané medzinárodnými migrantmi ide spoločnostiam, ktoré realizujú transfer vo forme poplatkov. Empirické štúdie ukazujú, že zníženie nákladov z transferu peňazí na úroveň, účtovanú finančnými inštitúciami s najlacnejšími transferovými službami t.j. komerčnými bankami, by každý rok uvoľnilo niekoľko miliárd pre chudobné domácnosti v Afrike, Ázii, Južnej Amerike a východnej Európe. Môže sa to dosiahnuť jednak postupmi, ktoré sú zamerané na férovú konkurenciu a efektívne trhy pre remitencie, ktoré napr. zabezpečia transparentnosť vo oceňovaní a väčšie spotrebiteľské povedomie o dostupných možnostiach. Okrem toho sú to inovácie, ktoré umožnia ilegálnym migrantom,

aby si otvorili bankové účty (ako napr. „matriculas“²³ v USA) a tak si mohli zabezpečiť prístup k lacnejším transferovým službám. Zabezpečením nižších nákladov na zasielanie remitencií, by mohlo zabezpečiť, aby formálnym finančným systémom prechádzali väčšie toky remitencií.

Okrem priamych vplyvov remitencií na ekonomiky, ktoré vysielajú migrantov, ako je zmiernenie chudoby, vyrovnanie deficitov platobnej bilancie, zníženie nedostatku devízových prostriedkov, produktívne investície, atď, remitencie môžu mať tiež nepriame pozitívne vplyvy. Je to napríklad zmiernenie kapitálových a rizikových obmedzení, uvoľnenie ostatných zdrojov na investovanie a generácia multiplikátorových efektov na výdavky na spotrebu. Napriek tomu remitencie nie sú všeliakom a nemôžu substituovať charakter ekonomických postupov v rozvojových krajinách. Ekonomické prostredie, ktoré podporuje emigráciu tiež limituje rozvojový vplyv remitencií v oblastiach vysielajúcich migrantov. Výrobné investície nezávisia od príjmov, ale skôr od infraštruktúry trhu, úrokových sadzieb, cien akcií, makroekonomickej politiky a stabilného ekonomického rastu.

Niektoré materské krajiny ako reakciu na externé finančné obmedzenia zaviedli vlastné stimuly, ktoré mali za cieľ uľahčiť prílev remitencií. Napríklad Pakistan zaviedol program, v rámci ktorého prispieva poskytovateľom remitenčných služieb na ich náklady na marketing. Výška príspevku závisí od objemu prostriedkov, ktoré sa ich prostredníctvom prevedú.²⁴ Krajiny sa tiež pokúšajú napomáhať ľahšiemu, rýchlejšiemu a lacnejšiemu prevodu remitencií. Jednou z najlacnejších a najrýchlejších možností je prevod peňazí prostredníctvom mobilnej telefónnej siete. Tento spôsob prevodu však v mnohých krajinách naráža na opatrenia zavedené v záujme boja proti praniu špinavých peňazí a financovania terorizmu.

Veľký pokles v migračných tokoch sa mnohé materské krajiny snažili kompenzovať, tak že vytvárali s vybranými cieľovými krajinami tzv. hosťujúce pracovné programy. Napríklad India si dohodla spoluprácu v mobilite s niektorými európskymi krajinami. Bangladéš a Nepál

²³ MATRICULAS – zo španielskeho slova „matricular“, čo znamená register. Karty vydávané Mexickou vládou (najčastejšie Mexickým konzulátom) na identifikáciu Mexických občanov, ktorí sa zdržiavajú mimo územia Mexika pri návrate do Mexika. Súčasne slúži na evidenciu o Mexičanoch žijúcich v zahraničí. Podobajú sa vodičským preukazom s fotografiou na líci a magnetickým prúžkom podobným ako je na platobných kartách na rube. Na ich vydanie musia mexický občan predložiť originál rodného listu, mexický identifikačný doklad s fotografiou, doklad o ich pobyte v USA napr. účet za vodu, plyn s miestnou adresou. Niektoré veľké banky v USA sa rozhodli akceptovať tieto identifikačné karty ako identifikáciu pri otvorení účtu.

²⁴ SBP unveils new scheme to boost remittances. The Dawn. 19.10.2009

sa snažia dohodnúť s Malajziou a Kóreou na pokračovaní imigračných kvót. Filipíny zase aktívne vyhl'adávajú nové cieľové krajiny pre migrantov.

Finančná kríza upozornila na dôležitosť migrácie a remitencií. Remitenčné toky s objemom vyše 500 mld. USD ročne poskytujú obrovský zdroj financovania rozvoja. Navyše ide o stabilný zdroj externého financovania. Krajiny môžu tieto zdroje využiť efektívnejšie, pokiaľ sa podarí zabezpečiť, aby prevody boli lacnejšie, bezpečnejšie a produktívnejšie pre materskú aj prijímaciu krajinu. Medzinárodná agenda týkajúca sa remitencii zahrňuje: 1. monitoring, analýzu a projekciu; 2. skvalitnenie retailového platobného systému použitím lepších technológií a primeraných regulatívnych zmien; 3. spájanie remitencií s finančnými prístupmi na úrovni domácností; a 4. pôsobenie remitencií na prístup na kapitálové trhy na inštitucionálnej alebo makroúrovni.

Neexistujú žiadne hotové riešenia pre fungovanie migračnej politiky, avšak jedným z možných riešení je kombinácia krátkodobej migrácie s motiváciami k návratu, prípadne okružná migrácia. Okružná migrácia by umožnila migrantom stráviť istý čas v zahraničí bez toho, aby sa zvyšovala trvalá migrácia.

„Nové prístupy, ako napríklad okružná migrácia a použitie ekonomických stimulov, by mohli posilniť bilaterálne dohody,“ hovorí Willem van Eeghen, vedúci ekonóm Svetovej banky. „Zavedenie týchto prístupov by prinieslo „trojitý účinok“- pre migrantov, vysielajúce i prijímajúce krajiny.“

Potenciálne výhody okružnej migrácie môžeme zhrnúť takto:

- ✓ Prijímajúce krajiny by mohli vyplniť medzery na trhu práce, zvýšiť príjmy a znížiť sociálne napätie súvisiace s nezdokumentovanou a nekoordinovanou migráciou;
- ✓ Vysielajúce krajiny by naakumulovali ľudský kapitál, o ktorý by za iných okolností prišli;
- ✓ Migranti by mohli zvýšiť svoj príjem, budovať ľudský kapitál a vytvárať si finančné úspory, udržiavať spojenie so svojimi rodinami, platiť nižšie náklady spojené s remitenciami a vytvárať obchodné a investičné väzby medzi krajinami.

Je potrebné zabezpečiť úzku koordináciu politik medzi jednotlivými krajinami tak, aby ponuka práce migrantov zodpovedala existujúcemu dopytu a migrácia prinášala výhody pre vysielajúce aj prijímajúce krajiny, a zároveň aj pre migrantov. To je možné dosiahnuť prostredníctvom legálnych kanálov, ktoré rešpektujú práva migrantov a sú zároveň politicky a sociálne akceptovateľné pre krajiny prijímajúce migrantov.

Použitá literatúra:

ADAMS, R.H., Jr. (1991), *The Effects of International Remittances on Poverty, Inequality and Development in Rural Egypt*, Research Report No. 96, International Food Policy Research Institute.

ADAMS, R.H., Jr. (1998), *Remittances, Investment, and Rural Asset Accumulation in Pakistan*, Economic Development and Cultural Change No. 47, October, pp. 155-173.

CARLING, J.: *Migration Remittances and Development Cooperation*. Oslo: International Peace Research Institute, 2005

DJAJIC, S. (1998), "Emigration and Welfare in an Economy with Foreign Capital", *Journal of Development Economics*, No. 56, pp. 433-445.

GARSON, J.P. (1994), "The Implications for the Maghreb Countries of Financial Transfers from Emigrants", *Migration and Development: New Partnerships for Co-operation*, OECD, Paris.

GLYTSOS, N.P. (1993), "Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 42(1), pp. 131-168.

LIPKOVÁ, Ľ. a kol.: *Medzinárodné hospodárske vzťahy*, Bratislava: SPRINT, 2006

LOWELL, B.L. and R.O. DE LA GARZA (2000), *The Developmental Role of Remittances in US Latino Communities and in Latin American Countries*, A Final Project Report, Inter-American Dialogue.

MARTIN, P., S. MARTIN and P. WEIL (2002), "Best Practice Options: Mali", *International Migration*, Vol. 40(3), pp. 87-99.

MILANOVIC, B. (1987), "Remittances and Income Distribution", *Journal of Economic Studies*, Vol. 14(5), pp. 24-37.

RATHA, D. (2003), "Worker's Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance", *Global Developing Finance 2003*, World Bank, pp. 157-175.

RATHA, D., SHAW, W.: *South-South Migration and Remittances*, World Bank Working Paper No.102, Dostupné na:

<http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/SouthSouthMigrationandRemittances.pdf>

REJŠKOVÁ, T., STOJANOV, R., ŠOLCOVÁ P., TOLLAROVA B.: Remittance zasílané z České republiky a jejich rozvojový dopad Studie, Migrace online.cz o migraci ve střední a východní Evropě, 2009

RODRIGUEZ, E. (1998), “International Migration and Income Distribution in the Philippines”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 46(2), pp. 329-350.

Internetové zdroje:

The Czech Republic Pays for Immigrants to Go Home. The Wall Street Journal. 28.4.2009
Dostupné na: <http://online.wsj.com/news/articles/SB124087660297361511>

Migrants from developing countries to send home \$414 billion in earnings in 2013, October 2, Dostupné na: <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/10/02/Migrants-from-developing-countries-to-send-home-414-billion-in-earnings-in-2013>

Migration and Development Brief 21, Dostupné na:

<http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/MigrationandDevelopmentBrief21.pdf>

Some 358,171 Bangladeshis Find Overseas Jobs This Year Amid Recession, 1.10.2009

Dostupné na: <http://www.bernama.com/bernama/v5/newsindex.php?id=443701#>

SBP unveils new scheme to boost remittances. The Dawn. 19.10.2009, Dostupné na: <http://www.dawn.com/news/497484/sbp-unveils-new-scheme-to-boost-remittances>

Informácie o autorovi

Ing. Eva Jančíková, PhD.

Katedra medzinárodných ekonomických vzťahov

a hospodárskej diplomacie

Fakulta medzinárodných vzťahov

Ekonomická univerzita v Bratislave

eva.jancikova@euba.s

Severný Kaukaz ako destabilizujúci región v kontexte vnútornej bezpečnosti Ruskej federácie

Lucia Borošová

Abstrakt

Oblasť Severného Kaukazu sa vyznačuje vysokou mierou nestability. Medzi faktory, ktoré ovplyvňujú nestabilitu v regióne, je možné zaradiť: latentné napätie medzi etnikami, porušovanie ľudských práv, nerovnomerný hospodársky rozvoj, korupcia, organizovaný zločin. Severokaukazská oblasť sa vyznačuje výraznou heterogenitou v kontexte multikultúrnej populácie. Každý má svoje vlastné poňatie vlasti, vlastné poňatie histórie vzťahov s Ruskom a vlastnú hierarchiu etnických a kultúrnych hodnôt ako aj náboženstva. Na nestabilite v regióne sa do značnej miery podieľajú aj organizované zločinecké skupiny, a to predovšetkým čečenské.

Kľúčové slová: Severný Kaukaz, organizovaný zločin, vnútorná bezpečnosť, Ruská federácia, etnické konflikty

JEL klasifikácia: F50, F59, H79.

Abstract

The North Caucasus is characterized by a high degree of instability. The reasons for instability in the region can be classified as summary of the factors: latent tensions between ethnic groups, violation of human rights, unequal economic development, corruption, organized crime. North Caucasus region is characterized by marked heterogeneity in the context of a multicultural population. Everyone has their own concept of homeland, own conception of history of relations with Russia and their own hierarchy of ethnic and cultural values and religion. To instability in the region is highly involved and organized criminal groups, particularly Chechnyan.

Key words: North Caucasus, Organized Crime, Internal Security, Russian Federation, Ethnic Conflicts

JEL Classification: F50, F59, H79.

Úvod

Medzi dlhodobo najnebezpečnejšie oblasti Ruskej federácie je možné zaradiť oblasť Severného Kaukazu a to najmä z dôvodu etnickej rôznorodosti, ktorá komplikovala a komplikuje situáciu v jednotlivých republikách regiónu. Okrem spomínanej etnickej rôznorodosti je možné postrehnúť problematiku stretu medzi radikálnym a umierneným islamom, ale aj zasahovanie ruskej federálnej vlády do vnútorných záležitostí. V nemalej miere svoju negatívnu úlohu zohráva aj hospodárska zaostalosť. Všetky uvedené skutočnosti ovplyvnili vznik a intenzitu závažnej hrozby akou je organizovaný zločin. Za hrozby a riziká, ktoré dlhodobo pôsobia v danej oblasti je možné označiť predovšetkým korupciu, spomínanú zlú hospodársku situáciu a i. Okrem toho je celá oblasť poznačená násilím, ktoré je nábožensky motivované. V týchto oblastiach aj v súčasnosti neustále dochádza k uskutočňovaniu nelegálnych činov typu únosy, vraždy, či útoky na verejných činiteľov. Medzi najkomplikovanejšie regióny je možné zaradiť Severný Kaukaz aj z toho dôvodu, že tu dochádza k teritoriálnym sporom medzi jednotlivými republikami severného Kaukazu.

1 Etnické konflikty

V súčasnosti predstavujú etnické konflikty v Rusku potenciálnu hrozbu pre stabilitu krajiny. Okrem toho ohrozujú aj podmienky demokratickej spoločnosti, ľudských práv a slobôd. Z uvedených dôvodov sa otázka interetnických vzťahov v rámci Ruskej federácie stala prioritnou v oblasti vnútornej bezpečnosti. Procesy, odohrávajúce sa v súčasnom Rusku je možné definovať ako zhuk sociálneho napätia, ktoré následne vyvoláva etnické napätie, respektíve napätie medzi jednotlivými etnikami. Takéto napätie môže eskalovať do vzniku konfliktu, ktorého forma môže byť a zväčša aj je ozbrojená a spôsobuje množstvo dôsledkov nielen v kontexte vnútornej bezpečnosti Ruskej federácie. Národná politika by preto mala byť založená na prevencii a odstránení tých príčin, ktoré prispievajú k vzniku interetnických konfliktov. Okrem toho, zníženie napätia medzi jednotlivými etnikami a náboženskými skupinami v rámci štátu by prispelo k zlepšeniu hospodárskej situácie v krajine, zníženiu rozdielov medzi bohatými a chudobnými, čo by prispelo k vzniku takzvanej strednej vrstvy v Rusku. Na dosiahnutie cieľov ruskej národnej politiky je nevyhnutné venovať pozornosť kľúčovým problémom ako je rozvoj vzťahov medzi federálnymi orgánmi, rozvoj národných kultúr, politická a právna ochrana domorodých národov a národnostných menšín za účelom

dosiahnutia a udržania stability na severnom Kaukaze, podpora krajanov žijúcich v susedných krajinách.¹

Medzi jednu z hlavných príčin ozbrojených konfliktov je možné zaradiť hrozby vyplývajúce a týkajúce sa ekonomickej oblasti ako je ekonomická nestabilita, neustále sa prehľbujúca sociálna a ekonomická nerovnosť, klesajúca životná úroveň obyvateľstva, negatívna úloha miestnych skupín, ktoré zneužívajú sociálne napätie v krajine, prípadne regióny na získanie rôznych politických a ekonomických výhod. Môžeme tvrdiť, že etnické konflikty sú dôsledkom problémov a rozporov v oblasti vnútroštátnych vzťahov, na úrovni území regiónov, štátov a skupín štátov. Na vznik a riešenie etnických konfliktov majú dlhodobý vplyv faktory a príčiny, ako aj náhodné okolnosti. Na jednej strane sú to objektívne podmienky, na strane druhej ide nielen o vedomie, ale aj správanie sa ľudí. V medzinárodných vzťahoch etnické konflikty nemusia v každom prípade vyústiť do otvoreného konfliktu alebo konfrontácie. To do značnej miery závisí od politického a sociálno-ekonomického rozvoja krajiny, prípadne regiónu. Okrem toho, vzrastajúca národná, etnická, kultúrna a náboženská identita spolu s prehľbujúcou sa ekonomickou, politickou a morálnou krízou je sprevádzaná oslabením štátnej moci a rozmachom, v negatívnom slova zmysle, problematiky organizovaného zločinu, s čím úzko súvisí kriminalizácia spoločnosti.² Všetky uvedené fakty majú značný vplyv na vznik nových problémov v oblasti etnických vzťahov.

Okrem podmienok a faktorov, ktoré negatívne ovplyvňujú rozvoj národných vzťahov, je nutné zdôrazniť objektívne problémy, ktoré prispievajú k tvorbe interetnických konfliktov.

Medzi deštruktívne pôsobiace faktory môžeme zaradiť:

- etno-územné spory,
- problémy spôsobené extrémistickým náboženským prostredím,
- problémy vyvolané národnými elitami za účelom boja o moc³,
- nekontrolovateľná migrácia,
- národno-náboženská diskriminácia,
- problémy v oblasti jazykového a kultúrneho rozvoja národov,

¹ABRAMOVIČ, E., P.: Etničeskí konfliktí v postimperskoj Rossii, 2010. Dostupné na internete:www.hse.ru

²GATAGOVA, L.: Etničeskí konfliktí v Rossii vo vtoroj polovine XiX. v.

Dostupné na internete:http://www.dartmouth.edu

³ ide predovšetkým o vnútorné konflikty medzi klanmi v Čečensku

- sociálna a ekonomická nerovnosť regiónov.

Čo sa týka aktuálneho diania v oblasti severného Kaukazu, môžeme hovoriť o oblasti, ktorá sa vyznačuje aj v súčasnosti akútnymi interetnickými konfliktami. Proces zvrchovanosti republík juhu Ruska viedol k segmentácii sociálneho a politického priestoru v regióne a interetnické napätie vyvrcholilo do niekoľkých ozbrojených stretov. Všetky uvedené udalosti, uskutočnené za posledné roky, ako aj tie, ktoré sa konajú v súčasnosti, majú značný vplyv nielen na spoločensko-politickú situáciu v oblasti Severného Kaukazu, ale zároveň ohrozujú bezpečnosť celej Ruskej federácie. Severný Kaukaz patrí medzi dlhodobu nestabilné oblasti a z hľadiska vnútornej bezpečnosti Ruska predstavuje potenciálnu hrozbu.

Vznik a vývoj etnických konfliktov na Kaukaze závisí od niekoľkých faktorov, ktoré prispievajú k ich eskalácii. Medzi tieto faktory možno zaradiť politické faktory (boj za národné sebaurčenie, územné spory) a etnické faktory, ktoré majú výrazný vplyv na vznik konfliktov. Oba typy faktorov sú vzájomne prepojené, pričom ich úloha a postavenie v danom konflikte sa mení v závislosti od vývoja konfliktu, čo je niekedy ťažké rozlíšiť⁴.

Medzi najdôležitejšie faktory, ktoré určujú charakter etnicko-politických konfliktov v regióne Severného Kaukazu, môžeme zaradiť:

- *etnickú rôznorodosť a multi-náboženské zloženie obyvateľstva,*
- *územné nároky.*

2 Organizovaný zločin v oblasti Severného Kaukazu

Severokaukazský organizovaný zločin je tvorený nasledovnými organizovanými skupinami: čečenskými, dagestanskými a ingušskými. Skupiny sú charakteristické svojou etnickou podstatou a to najmä v tých oblastiach, ktoré majú vysokú koncentráciu konkurencieschopnosti, ako sú Moskva a Sankt Peterburg. Medzi typické znaky severokaukazského organizovaného zločinu môžeme zahrnúť násilné riešenie sporov. Špecifikom je, že pre organizované zločinecké skupiny v oblasti Severného Kaukazu sú príznačné také kriminálne činy, ktoré niektorí autori⁵ zaraďujú nie do kategórie organizovaného zločinu, ale ako podkategóriu kriminálneho terorizmu. K stieraniu hraníc

⁴GATAGOVA, L.: Etničeské konflikty v Rossii vo vtoroj polovine XiX. v. Dostupné na internete: <http://www.dartmouth.edu>

⁵ŽÁK, M., VOZÁR, O.: Vplyv čečenského terorizmu na ruskú protiteroristickú politiku a jej reálne aplikácie. Dostupné na internete: <http://www.sekuritaci.cz>

medzi organizovaným zločinom a teroristickými skupinami dochádza na základe toho, že sa jedná o trestno-politický subjekt, ktorý používa nelegálne prostriedky za účelom zisku a nie je celkom jasné, či majú väčší záujem na udržaní regionálnej nestability z dôvodu, aby mohli i naďalej profitovať z kriminálnych organizovaných aktivít alebo z dôvodu, že majú záujem na vytvorení nezávislého národného štátu.

2. 1 Čečenské organizované skupiny

Za najzávažnejšiu hrozbu vnútornej bezpečnosti Ruskej federácie je možné považovať Čečenský organizovaný zločin, ktorý zohral v histórii ruského organizovaného zločinu dôležitú úlohu. Tento vývoj bol ovplyvnený čečenskými vojnami a okrem toho prispel k negatívnemu vnímaniu Čečencov zo strany ruskej spoločnosti.⁶ Jednou z najväčších zločineckých organizovaných skupín bola Čečenská mafia⁷, ktorá sa okrem zločincov čečenskej národnosti neskôr skladala aj z ruských armádnych príslušníkov, príslušníkov polície a špeciálnych vojenských síl. Český autor, T. Šmíd⁸, venujúci sa problematike organizovaného zločinu uvádza, že celá čečenská mafia v Moskve sa skladala a pozostávala z troch veľkých organizovaných kriminálnych skupín, ktoré boli vzájomne medzi sebou úzko prepojené: v prvom rade sa jednalo o organizovanú skupinu, ktorá pôsobila v centre Moskvy, z čoho vyplýva aj jej ruský názov Centralnaja gruppirovka, na čele ktorej stál Leli Islamov, ďalej to bola Južnoportskaja gruppirovka, ktorá sa zväčša venovala legálnemu a nelegálnemu obchodovaniu s automobilmi a stála na základoch prvej čečenskej organizovanej kriminálnej skupiny v Moskve, ktorej najvýznamnejším aktérom bol Choza Sulejmanov. Ostankinskaja gruppirovka predstavovala poslednú z troch veľkých organizovaných čečenských kriminálnych skupín pôsobiacich v Moskve. Táto skupina mala najmä za úlohu kontrolovať verejné priestranstvá ako parkoviská, ale aj budovy ako napríklad hotely. Vplyvnou osobou Ostankinskaja a hlavnou autoritou bol Mamud Bolšoj. Čečenský organizovaný zločin sa vyznačoval rozsiahlou trestnou činnosťou v mnohých oblastiach, ktoré siahajú od pašovania a

⁶LARYŠ, M.: Čečenský organizovaný zločin v Ruskej federácii. 2008. Dostupné na internete: <http://www.watchdog.cz>

⁷Výraz pochádza zo sicílskeho pojmu mafiusu, čo v preklade znamená agresívny, odvážny v zmysle konfliktu. V ruskom význame sa jedná o spoločné a súhrnné označenie pre zločinecké organizácie, pochádzajúce z krajín bývalého ZSSR.

⁸Pozri ŠMÍD, T.: Organizovaný zločin v Ruskej federácii. Brno : Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2009. s. 236

predaja drog, krádeží automobilov, „prania špinavých peňazí“, obchodovania s ľuďmi, až po nelegálny predaj plutónia.⁹

Organizované zločinecké skupiny z oblasti Severného Kaukazu mali značný vplyv aj v Moskve, kde sa čečenský organizovaný zločin začal vyvíjať zhruba od roku 1980, avšak, už v roku 1990 bol čečenský organizovaný zločin pokladaný za najväčšiu bezpečnostnú hrozbu. Následne, v roku 1991 dochádzalo k masovému zatýkaniu aktérov čečenských organizovaných zločineckých skupín. O rok neskôr, v roku 1992, s transformáciou ruského bankového systému sa začal ďalší rozmach čečenského organizovaného zločinu.

Čečenské organizované skupiny sa aktívne podieľali na obchodovaní s drogami, omamnými a psychotropnými látkami, čo platí dodnes a od druhej polovice 90. rokov dvadsiateho storočia sa rozmohol aj fenomén únosov. Podľa M. Laryša sa v oblasti tejto kriminálnej činnosti presadili najmä Charon Janusov a Arbi Barajev. Uvádza, že v časovom rozpätí od roku 1997 do roku 1999 sa Barajevovi pripisovalo zmiznutie zhruba 100 obetí. Avšak, ani jedného z uvedených nemožno pokladať za typického predstaviteľa čečenského organizovaného zločinu.¹⁰ Špecifikom je, že čečenské organizované kriminálne skupiny, pre označenie ktorých sa bežne používa už spomínaný termín mafia, sa vyznačovali aj značným politickým vplyvom obzvlášť na území severného Kaukazu.

2. 2 Dôvody a dôsledky organizovaného zločinu v Rusku

Príčiny ruského organizovaného zločinu v súčasnosti a dôvody jeho dnešnej existencie je možné skúmať na základe analýzy prechodu od zániku Sovietskeho väzu k vzniku Ruskej federácie. Ako dôležitý medzník z historického hľadiska je možné označiť rok 1989. Spomínaný prechod však sprevádzal vznik množstva nových hrozieb a rizík. Jednou z nich je aj problematika organizovaného zločinu, ktorej vplyv dostal podnet práve v období transformujúcej sa ekonomiky, čo spôsobilo a ovplyvnilo dôležité oblasti týkajúce sa podnikania, hospodárskej súťaže a únik kapitálu. Je možné tvrdiť, že intenzita organizovaného zločinu Ruskej federácie od roku 1991 vzrástla a organizovaná trestná

⁹TAMTIEŽ

¹⁰LARYŠ, M.: Čečenský organizovaný zločin v Ruskej federácii. 2008. Dostupné na internete: <http://www.watchdog.cz>

činnosť sa ešte viac rozšírila. Túto expanziu umocnila politická prestavba - perestrojka a vznik trhových príležitostí.¹¹

L. Shelley¹² tvrdí, že ruský organizovaný zločin vznikol na základe nedostatočného uspokojovania potrieb obyvateľov. Nízka životná úroveň, chudoba, zlá ekonomická a hospodárska situácia v post- sovietskych krajinách a neustále konflikty v značnej miere prispeli k podpore organizovaného zločinu a rozmachu množstva organizovaných skupín. Neoddeliteľnou súčasťou vývoja organizovaného zločinu sú podľa A. Anderson dve charakteristiky bývalého ZSSR, pričom prvá charakteristika spočíva v „neprimeranej moci“ a druhú charakteristiku definuje ako prítomnosť a existenciu nelegálneho trhu. Neprimeraná a nadmerná byrokratická moc negatívne prispela k organizovaným zločinom a to tým spôsobom, že vytvorila priestor pre korupciu, vydieranie a úplatkárstvo. Čo sa týka prítomnosti nelegálnych trhov, najmä obchodovania s drogami a alkoholom, je možné tvrdiť, že ešte vo väčšej miere ovplyvnil existenciu organizovaného zločinu ako byrokratická moc.¹³ Rozmach ruského organizovaného zločinu spôsobil prechod na trhovú ekonomiku, čo je podľa P. Williamsa možné odvodiť na základe dvoch faktorov. V prvom rade, nelegálny trh, ktorý existoval v ZSSR vytvoril spoločenskú vrstvu organizovaných zločincov. V druhom prípade, vzhľadom k tomu, že po celé desaťročia bola ruskému ľudu vštepovaná myšlienka, že súkromný majetok mal ilegálnu konotáciu, takže nikto si nemyslel, že je prioritné a obzvlášť dôležité zabrániť prenikaniu organizovaného zločinu.¹⁴

Ako už bolo spomínané, vznikom Ruskej federácie došlo v oblasti organizovaného zločinu k výraznému nárastu kriminálnych a organizovaných trestných činov. L. Shelley uvádza, že počet nelegálnych organizovaných aktivít vzrastal o 7% každý rok.¹⁵ V ekonomickej oblasti je možné spomenúť hyperinfláciu, ktorá deštruktívnym spôsobom ovplyvnila úspory ľudí a v nemalej miere aj nezamestnanosť, ktorá bola spojená s nedostatkom pracovných príležitostí. Aj z týchto dôvodov sa množstvo ľudí, nachádzajúcich sa v hraničných situáciách, obrátilo k alternatívnemu spôsobu prežitia. Existovala tak dôležitá

¹¹ANDERSON, A.: The Red Mafia: A Legacy of Communism. Economic Transition in Eastern Europe and Russia. Ed. Edward P. Lazear. Stanford: Hoover Institution Press, 1995. p. 340-367

¹²SHELLEY, L.: The Challenge of Crime and Corruption. Russia's Policy Challenges. Ed. Stephen Wegren. New York: ME Sharpe, 2003. p. 103-122

¹³ANDERSON, A.: The Red Mafia: A Legacy of Communism. Economic Transition in Eastern Europe and Russia. Ed. Edward P. Lazear. Stanford: Hoover Institution Press, 1995. p. 340-367

¹⁴WILLIAMS, P.: How Serious a Threat is Russian Organized Crime?. Introduction. Russian Organized Crime: The New Threat?. Ed. Phil Williams. London: Frank Class, 1997. p. 1-28.

¹⁵SHELLEY, L.: The Challenge of Crime and Corruption. Russia's Policy Challenges. Ed. Stephen Wegren. New York: ME Sharpe, 2003. p. 105

súvislosť medzi nezamestnanosťou a zločinom, ktorý pre mnohých predstavoval jediný, ľahším spôsobom dosiahnuteľný zdroj bohatstva a s tým spojenú veľmi dobrú životnú úroveň.

Jedným z dôvodov existencie a upevňovania problematiky organizovaného zločinu je aj neschopnosť zo strany štátu zabráňovať a trestať zločiny, ktoré boli spáchané kriminálnymi aktérmi. Tento problém je spojený s absenciou relevantných zákonov v právnej oblasti. Ako ďalší problém, ktorý negatívne pôsobí na oblasť organizovaného zločinu je nedostatočný súdny systém. Vedie k neschopnosti trestne stíhať obžalovaných. Avšak obžalovaní len v neobvyklých a jedinečných prípadoch tvoria popredné miesta, na čele hierarchického usporiadania aktérov organizovaného zločinu.

Čo sa týka vplyvu ruského organizovaného zločinu na národnú ekonomiku, je možné spomenúť únik kapitálu, ktorý spočíva vo finančnom prevode mimo ekonomiku krajiny. K tomuto nepriaznivému fenoménu vo veľkej miere prispel najmä organizovaný zločin. Dôvod úniku kapitálu za hranice Ruskej federácie spočíva v nedôvere v ruský bankový systém, z dôvodu prepojenia vzťahov medzi bankovým systémom a aktérmi ruského organizovaného zločinu. W. H. Webster, venujúci sa ruskému organizovanému zločinu a problematike korupcie uvádza, že až 80% všetkých bánk v Rusku sú hlboko späté s organizovaným zločinom a sú jeho aktérmi priamo ovládané.¹⁶ Únik kapitálu však nespôsobuje len vplyv organizovaného zločinu na bankový systém, ale aj daňové úniky, ktoré nielen že negatívne vplývajú na oblasť ekonomiky, ale aj ohrozujú schopnosti a možnosti vlády.

Ruský organizovaný zločin sa v posledných rokoch vyvíja závratným tempom a určuje hlavné smery nielen ekonomického, ale aj politického a sociálneho vývoja Ruskej federácie. Na jednej strane, neschopnosť zo strany štátu účinne eliminovať negatívne vplyvy organizovaných trestných skupín spôsobuje u ľudí nedôveru v politické inštitúcie. Na druhej strane, sú to práve predstavitelia štátu, vládni predstavitelia, ktorí sa stali predmetom korupcie a mnohokrát aj súčasťou ruských organizovaných skupín. Podľa L. Shelley, dôležitým aspektom ruského organizovaného zločinu, ktorý zohral v tejto problematike zásadnú úlohu, bola sovietska éra KGB. V čase zrútenia Sovietskeho zväzu, množstvo zamestnancov KGB predalo svoje operatívne zručnosti a kontakty do súkromného sektora. V dôsledku toho, sú v súčasnosti ruské organizované zločinecké skupiny vyzbrojené „tajnými zručnosťami“. Okrem toho tvrdí, že post-sovietsky organizovaný zločin čoraz viac získava hospodársku silu a politický vplyv, čo spôsobuje jeho transformáciu do novej formy „autoritárstva“.

¹⁶WEBSTER, W. H.: Russian Organized Crime and Corruption: Putin's Challenge. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2000.

Post-sovietsky organizovaný zločin sa prejavuje nasledovnými spôsobmi:

- dominancia v oblasti ekonomiky i štruktúre riadenia,
- privatizácia štátneho donucovacieho aparátu,
- zastrasovanie obyvateľstva,
- zastrasovanie novinárov a ovplyvňovanie médií na národnej, ale aj medzinárodnej úrovni.

Nedostatočný boj proti organizovanému zločinu môže viesť k jeho následnému, ešte výraznejšiemu posilneniu, čo môže spôsobiť vážne a dlhodobé dôsledky nielen pre občanov Ruskej federácie, ale aj z globálneho hľadiska. Špecifikum ruského organizovaného zločinu spočíva v skutočnosti, že v porovnaní s kolumbijským a talianskym organizovaným zločinom, kde sa veľký podiel príjmov získaných organizovanými skupinami nelegálnou trestnou činnosťou, vracia do krajiny svojho pôvodu, v prípade ruského organizovaného zločinu to tak nie je. Ruské zločinecké organizácie na tento účel využívajú legalizáciu svojich príjmov a investujú ich v zahraničí, zväčša do nehnuteľností. Dominanciu v nelegálnej ekonomike je teda možné označiť za jeden zo základných charakteristických prvkov ruského organizovaného zločinu. V dôsledku toho sa stala oblasť ekonomiky viac závislá na nelegálnej činnosti, ako na legálnej.

Sociálnym príčinám vzniku korupcie a organizovanej trestnej činnosti sa venuje V. N. Kudrjavcev¹⁷, ktorý definuje ruský organizovaný zločin ako jeden z najviac negatívnych, destabilizujúcich faktorov spoločenského života. Vzhľadom k tomu, že spôsobuje štátu výrazné škody, predstavuje podľa neho nielen bezpečnostnú hrozbu, ale aj skutočnú sociálnu katastrofu. Za základný dôvod, ktorý spôsobil rozvoj organizovaného zločinu, považuje obdobie zmeny spoločenského systému. V podmienkach Ruskej federácie neboli tieto radikálne zmeny riadne pripravené a z toho dôvodu boli sprevádzané množstvom takých faktorov, ktoré prispeli k rozvoju a oživeniu organizovaného zločinu. Za osvedčený nástroj vo vzťahu k štátnej správe považuje korupciu, ktorá je obzvlášť nebezpečná pre vnútornú bezpečnosť v oblasti podplácania právnych orgánov.

Problematika organizovaného zločinu je v súčasnosti, v podmienkach Ruskej federácie, jedným z hlavných destabilizujúcich faktorov vnútornej bezpečnosti krajiny. Vzhľadom k prijatým opatreniam v oblasti boja proti organizovanému zločinu a k nízkej efektívnosti týchto opatrení, je možné tvrdiť, že organizovaný zločin ako závažná hrozba vnútornej bezpečnosti

¹⁷KUDRJAVCEV, V. N.: Sociálne príčiny organizovanej prestupnosti i korupcii. 2000. Dostupné na internete: <http://www.law.edu.ru>

Ruska bude za hrozbu ešte dlho považovaný a je možné predpokladať, že jeho miera a intenzita sa bude ešte zväčšovať. Dôležitú úlohu v oblasti danej problematiky zohrávajú korupčné praktiky, na základe čoho je možné tvrdiť, že miera organizovaného zločinu sa v budúcnosti, v Ruskej federácii, nebude znižovať, a to práve z toho dôvodu, že organizovaný zločin je úzko prepojený s korupciou. Organizovaný zločin, nielen v oblasti Severného Kaukazu, negatívnym spôsobom ovplyvňuje národné záujmy, národné strategické priority, ako aj priority stabilného rozvoja stanovené v politicko-právnych a strategických dokumentoch Ruskej federácie.

Záver

V súčasnosti, Ruská federácia čelí problematike organizovanému zločinu, ktorý je predstavovaný súhrnom aktérov, zapojených do nelegálnych činností, za účelom dosiahnutia nielen finančného zisku, ale aj pôsobenia na ekonomickú oblasť a vytvorenia prekážok vo výkone politických práv a prekážok, týkajúcich sa obmedzenia slobôd jednotlivca, spoločnosti a štátu. Stav a aktuálna intenzita tejto závažnej hrozby sa odrazila v dôsledku sociálnej polarizácie spoločnosti, negatívnych procesov v ekonomike, ako aj v dôsledku zhoršenia interetnických vzťahov. Hrozbu organizovaného zločinu je možné pokladať za dôsledok zvýšenia počtu obyvateľov, ktorí žijú pod hranicou chudoby a eskalácie sociálneho napätia. Okrem toho k zvýšeniu sociálneho napätia prispela aj urbanizácia. Absenciu sociálnej politiky, nepostačujúci právny základ, ako aj oslabenie systému štátnej regulácie a kontroly je možné považovať za objektívne faktory aktuálneho stavu organizovaného zločinu v Ruskej federácii.

Organizovaný zločin má negatívny vplyv aj na ekonomickú oblasť. Úsilie reformovať ekonomickú oblasť bez stanovenia správnych mechanizmov kontroly pred nelegálnym porušením predpisov, prispelo k šíreniu organizovaného zločinu. Jedným z hlavných cieľov organizovaných skupín je vplyv na politickú bezpečnosť. V súčasnosti, je možné na zaistenie bezpečnosti v tejto oblasti pokladať efektívny boj proti organizovanej trestnej činnosti, ktorý je jedným z hlavných kritérií dynamického rozvoja ruskej spoločnosti.

Za jeden z najdestabilizujúcejších prvkov v kontexte vnútornej bezpečnosti Ruskej federácie môžeme považovať aj problematiku etnických konfliktov, predovšetkým v oblasti Severného Kaukazu. Tak ako problematika organizovaného zločinu, aj problematika etnických konfliktov tvorí akúsi „živnú pôdu“ pre vznik ďalších hrozieb a rizík

a destabilizujúcich faktorov. Vzhľadom k tomu, že región Severného Kaukazu predstavuje oblasť s multietnickým zastúpením, problémom je aj náboženstvo a problematika islamizácie. Severný Kaukaz je región, pre ktorý sú charakteristické nevyriešené, latentné etnické konflikty a napätie, územné spory, požiadavky zo strany národných hnutí a náboženský radikalizmus. V tomto smere je nevyhnutné, aby situácia v oblasti bola neustále sledovaná zo strany štátu, nevyhnutná je aj dôkladná odborná analýza inter - etnických konfliktov. Severný Kaukaz ako dlhodobo najnestabilnejšia oblasť Ruskej federácie patrí medzi tie oblasti, ktoré výrazným spôsobom ovplyvňujú vnútornú bezpečnosť Ruska.

Použitá literatúra:

- ABRAMOVIČ, E., P. 2010. *Etničeskíe konfliktí v postimperskej Rossii*, 2010. [online]. [cit.13.08.2014] Dostupné na internete:www.hse.ru/pubs/share/direct/document/74877024
- ANDERSON, A. 1995. *The Red Mafia: A Legacy of Communism. Economic Transition in Eastern Europe and Russia*. Ed. Edward P. Lazear. Stanford: Hoover Institution Press, 1995. s. 340-367. ISBN 0-8179-9672-9
- GATAGOVA, L. *Etničeskíe konfliktí v Rossii vo vtoroj polovine XiX. v.* [online]. [cit. 18.03.2014]. Dostupné na internete:http://www.dartmouth.edu/~crn/crn_papers/Gatagova2.pdf
- KUDRJAVCEV, V. N. 2000. *Social'nie príčiny organizovannoj prestupnosti i korupcii*. [online]. [cit.04.03.2013]. Dostupné na internete:
<http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1143096>
- LARYŠ, M., 2008. *Čečenský organizovaný zločin v Ruskej federácii*. 2008. [online]. [cit. 05.04.2013] Dostupné na internete: <http://www.watchdog.cz/?show=000000-000014-000434-000022&lang=3>
- RUTH, J. 2013. *The Russian Mob: Organized Crime in a Fledgling Democracy*. [online]. [cit.14.03.2013] Dostupné na internete:
<http://www.auburn.edu/~mitrege/FLRU2520/RussianOrganizedCrime.htm>
- SHELLEY, L. 2003. *The Challenge of Crime and Corruption. Russia's Policy Challenges*. Ed. Stephen Wegren. New York: ME Sharpe, 2003. s. 103-122. ISBN: 978-0521-1308-75
- ŠMÍD, T. 2009. *Organizovaný zločin v Ruskej federácii*. Brno : Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2009. 236 s. ISBN 978-80-210-4846-1.
- WEBSTER, W., H. 2000. *Russian Organized Crime and Corruption: Putin's Challenge*. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2000. ISBN 0-89206-293-2 .

WILLIAMS, P. 1997. *How Serious a Threat is Russian Organized Crime?. Introduction. Russian Organized Crime: The New Threat?.* Ed. Phil Williams. London: Frank Cass, 1997. 1-28. ISBN 978-07-1464-3120.

Informácie o autorovi:

Lucia Borošová, PhDr., PhD.

Katedra medzinárodných politických vzťahov

Fakulta medzinárodných vzťahov

Ekonomická univerzita v Bratislave

lucia.borosova@euba.sk

Zahraniční politika Ázerbajdžánu v letech 1991-2004

Emil Souleimanov, Josef Kraus

Abstrakt:

Osamostatnění se v roce 1991 bylo pro Ázerbajdžánce nečekaným darem. Pro tehdejší republikové vyvstal nesmírný problém, s nímž neměli žádné zkušenosti ani oni, ani jejich předchůdci – vybudovat od základů fungující národní stát. V době euforických očekávání, kterou měsíce krátce po získané nezávislosti představovaly, zjednodušené vnímání komplikovaných lokálních a mezinárodních souvislostí bylo běžnou záležitostí; v plné míře se tudíž promítalo i do definování zahraničněpolitických cílů.

KPůčové slová: Ázerbajdžan, etnický konflikt, národní identita

JEL Klasifikácia: F50, F59, H79

Abstract:

The independence in 1991 was an unexpected gift for Azerbaijani. A severe problem arose for the former republican, which neither they nor their predecessors had experienced in that meantime – to build from the basis a functioning nation state. A month after independence, during the euphoric expectations, they were representatives of simplified perception of the complicated local and international context. This perception was fully reflected to definition of their foreign policy goals.

Key words: Azerbaijan, ethnic conflict, national identity

JEL Classification: F50, F59, H79

Úvod

Osamostatnění se v roce 1991, jakkoli pro mnohé vysněné, bylo pro Ázerbajdžánce, stejně jako jejich sousedy, nečekaným darem. Pro tehdejší republikové (komunistické) elity, zvyklé na spravování poměrně skromné domácí agendy, stejně jako pro diletanty z řad nově zformované nacionalistické (nekomunistické) elity, vyvstal nesmírný problém, s nímž neměli

žádné zkušenosti ani oni, ani jejich předchůdci – vybudovat od základů fungující národní stát. Tehdy to však znepokojovalo málokoho. V době euforických očekávání, kterou měsíce krátce po získané nezávislosti představovaly, zjednodušené vnímání komplikovaných lokálních a mezinárodních souvislostí bylo běžnou záležitostí; v plné míře se tudíž promítalo i do definování zahraničněpolitických cílů. Byly to emoce a tužby, znovu nalezené pocity „historické nenávisti“ a „pokrevní příbuznosti“, které rozhodovaly nejenom ve vnitřní politice, ale i ve vztazích se sousedy, třebaže pozůstatky komunistické nomenklatury podle staré zvyklosti nadále braly ohled na blahovůli Moskvy.

Zahraničněpolitické priority a postupy se tudíž vytvářely souběžně s tím, jak se Ázerbajdžán a Ázerbajdžánci – stejně jako jejich sousedé - po 70 letech přetrvání v rámci Sovětského svazu pokoušeli (znovu)vybudovat národní stát a (znovu)nalézt svoje místo v rodině světových národů. Do jisté míry rovněž platí, že právě na 90. léta minulého století připadla v Ázerbajdžánu snad poslední etapa v (do)vytváření nacionalismu – nesdažného procesu, který se zde protáhnul na celé století, plné revolucí, válek, neustálého střídání režimů a ideologií. Reflexe sebe, zatížená balastem stávajících problémů, se nezbytně promítaly do způsobů, jimž byli nahlíženi sousedé; minulost, či spíše nově nalezené vnímání minulosti, spoluvytvářelo současnost a tudíž i politiky vůči sousedním i vzdáleným národům a státům. Zahraniční politika Ázerbajdžánu, zejména v první třetině 90. let, byla do značné míry pokračováním ázerbajdžánského „budování identity“ - byla tudíž „politikou identity“. Odsud pramení natolik razantní (mnohem razantnější, než například v evropských zemích s ustálenou tradicí státnosti a vyprofilovanými nacionalismy) podíl etnických sentimentů na vytváření zahraniční politiky, které – i přes několikerou změnu režimu v Baku, od roku 1993 na mnohem pragmatičtější – uchovaly na aktualitě dodnes. Proto se zahraniční politika – přinejmenším co se vztahu k bezprostředním sousedům týče - v povědomí lidí ztotožňuje se vztahem vůči národům, což pozorovatele unáší do hlubších dějinných souvislostí. Pouze jejich pochopení nás může vést k tomu, abychom se vyznali ve spleti současných problémů a výzev, jimž ázerbajdžánská diplomacie studovaného období čelí.

Probíhající procesy byly o to obtížnější zejména vzhledem k vyhrocujícímu se konfliktu v Náhorním Karabachu, problematickým vztahům s mocnými sousedy – Íránem a Ruskem, a bezbřehým očekáváním z (okamžitého) zbohatnutí, které poskytovala přítomnost velkých zásob ropy v Kaspickém moři.

Výchozí stav (historizující a aktuální složky)

Vztahy s Arménií a Armény v historické perspektivě

Když se dnes vysloví slovo *Arcach* či *Lernajin Gharabagh* a *Dagliq Qarabag* - Náhorní Karabach¹ arménsky, resp. ázerbajdžánsky -, málokdo si v současné Arménii a Ázerbajdžánu uvědomí, že se jedná o územní konflikt, který svými kořeny sahá teprve do roku 1918. Naopak, v povědomí posledních generací lidí v obou zemích je tento horský kraj pokládán za jakési vyvrcholení odvěké nevraživosti, kterou se tisícileté dějiny sousedství Arménů a Ázerbajdžánců údajně vyznačovaly. Tyto ustálené názory jsou výsledkem retrospektivního epizování náhorněkarabašského konfliktu, s tím rozdílem, že po získání Karabachu Armény se militantní revanšismus arménský citelně zmírnil a jeho místo zaujal v poměrně krátké historické době vytvořený, a o to bizarnější, revanšismus ázerbajdžánský.

Pravda, první dokumentovaný konflikt mezi Armény a Ázerbajdžánci, který by se při troše dobré vůle dal vyložit jako etnický, vypukl o 13 let dříve, než ona válka v Karabachu. Tehdy, v roce 1905, došlo původně v Baku, ropné metropoli ruské říše, posléze v dalších místech společného osídlení Arménů a Ázerbajdžánců v Zakavkazsku či na jižním Kavkaze,² k masovým komunálním střetnutím. Ta si – za podivné neutrality ruských vojenských posádek a policie - vyžádala životy až deseti tisíců lidí. Tzv. arménsko-tatarská válka³ byla zřejmě započata útoky ázerbajdžánské chudiny proti arménské buržoazii (souvztažně i proti

¹Toponymum Karabach znamená v překladu „černá zahrada“. *Kara* či *qara* totiž znamená v turkických jazycích „černý“ a *bach* či *bagh* znamená ve farsí (v perštině) „zahrada“. Toto označení se pro oblast vžilo ve středověku díky hustým listnatým lesům, které pokrývaly podstatnou část území historického (zejména náhorních částí) Karabachu.

²Termín „Zakavkazsko“ (Закавказье, Transcaucasia, Transcaucasus) je relativní a tudíž i nepřilíživě správný; pohlížíme-li na sever od Velkého Kavkazského hřebene zjihu, pak můžeme za Zakavkazsko – země za Kavkazem - označit severní Kavkaz. Pojem Zakavkazsko, který je ruské provenience a odráží tudíž *rusocentristický* pohled na oblast, vznikl poměrně nedávno, zřejmě v 18. století, a vychází z pohledu na Kavkaz z ruské perspektivy – i proto je dnes mnoha místními a zahraničními komentátory, usilujícími o politickou korektnost, odmítán. Místo něho je používán neutrální a zeměpisně správnější pojem jižní Kavkaz (Southern Caucasus).

³Pro označení Ázerbajdžánců, poměrně mladého politického národa, stejně jako představitelů celé řady turkických národností, se v Ruské říši používalo označení „Tatar“, „zakavkazský Tatar“ či „ázerbajdžánský/ázerbajdžánský Tatar“, přičemž samotní Ázerbajdžánci se až do 40. let nezdálo referovali jako „muslimové“. Samotné etnonymum Ázerbajdžánců (někdy se používalo i spojení „ázerbajdžánský Turek“) je relativně nové – vzniklo koncem 19. století jako výsledek snah místních intelektuálů o zavedení moderní etnicko-jazykově-regionální identity, v protikladu k převažující identitě národnostní či náboženské či příliš široké a územně nefixní identity etnicko-lingvistické (Turek čili správněji *Türk*). Etnonymum Ázerbajdžánců se poprvé oficiálně používalo za existence samostatné Ázerbajdžánské demokratické republiky (1918-1920); ustálilo se až za sovětské nadvlády od 30. let.

Arménům jako etnické pospolitosti), které byly poněkud paradoxně inspirovány ruskými guvernéry. Paradoxně proto, že Rusům tradičně šlo o upevnění pozicí křesťanského (arménského) živlu, považovaného za loajální vůči říši, v potencionálně výbušném muslimském kraji. Krátce po ruské revoluci roku 1905 však začal kolonizátory nesmírně znepokovat růst aktivit arménských nacionalisticko-revolučních organizací, působících v regionu od poslední třetiny 19. století.⁴ Dosud latentní arménsko-ázerbajdžánský antagonismus, který svými kořeny sahal do období industrializace Baku, tedy do konce předminulého století, původně měl vyhraněný sociálně-ekonomický (třídní) ráz. Jeho motorem byla stále výraznější nespokojenost ázerbajdžánské šlechty a nově vznikající buržoazie, ale i inteligence s dominancí arménského segmentu v ekonomickém a veřejném sektoru Baku, v menší míře rovněž dalších ázerbajdžánských měst.

První světová válka otrásla říši Romanovců v základech. Roku 1917 a 1918 došlo v Petrohradu ke dvěma revolucím, po nichž se moci v obrovském mnohonárodnostním impériu chopili bolševici; to následně podnítilo jeho rozklad, byť pouze dočasný. Arméni, Ázerbajdžánci a Gruzíni byli ponecháni na pospas vlastnímu osudu, když část ruské (carské) armády, která na jižním Kavkaze a ve východní Anatólíi doposud vedla boje s Turky, se buď rozpustila a vrátila se domů, anebo se přidala na stranu formujících se bělogvardějských oddílů v jižním Rusku. Poté, co vzhledem k odlišným zájmům politického establishmentu těchto velkých jihokavkazských národů zkolaboval projekt společné Zakavkazské federace, došlo zde v květnu 1918 k vyhlášení nezávislých republik – Ázerbajdžánské demokratické republiky, Arménské demokratické republiky a Gruzínské demokratické republiky. Vyhlášení nezávislosti ázerbajdžánského státu, první demokracie na muslimském Orientu, ovšem předcházely krvavé srážky v Baku (březen 1918). Ty se udály mezi sjednocenými oddíly arménských nacionalistů, podporovaných ruskými bolševiky, kteří se nemínili vzdát bakinské ropy, se sice početněji, avšak podstatně hůře vyzbrojenými a organizovanými ázerbajdžánskými nacionalisty. Pouliční boje a etnicky motivované vraždění si tehdy podle různých se odhadů vyžádaly životy 10,000-15,000 lidí, převážně ázerbajdžánských civilistů.⁵

⁴Diverzně-terroristickou, ale i sociálně-osvětovou činnost arménských organizací typu Hnčak či Dašnakcuthjun zejména ve východních vilájetech (provinciích) Osmanské říše, osídlených statisíci Armény, byla doposud Petrohradem podporována v zájmu oslabení Turecka. Zejména v letech po První ruské revoluci (1905) se však ruským úřadům začalo zdát, že působení těchto arménských organizací, levicových ve své podstatě, (potenciálně) ohrožovalo ruské zájmy na Kavkaze.

⁵Podrobněji k této problematice viz např. Смит, Майкл: Память об утратах и азербайджанское общество. In: Фурман, Дмитрий (ред.): Азербайджан и Россия: общества и государства, Москва 2001, online: http://www.sakharov-center.ru/azrus/az_004.htm

Zanedlouho mezi nově vzniklými státy - Arménií a Ázerbajdžánem –vystala otázka definování hranic. Tento problém byl obzvláště naléhavý v případě řady příhraničních oblastí, obydlených jak Armény, tak Ázerbajdžánci; Zangezur, Nachičevan a Karabach si nárokovaly jak Baku, tak Jerevan. Nezdar diplomatických jednání záhy vyústil v ozbrojený konflikt, který se vedl se střídavým úspěchem zejména v horských a předhorských oblastech Karabachu, kde se proti Baku po počáteční akceptaci postavili místní většinoví (více než 90%) Arméni. Válka pokračovala až do okupace obou republik XI. Rudou armádou (1920).⁶ Stála životy několika tisíců lidí, hlavně civilistů; jejich přesný počet nikdy nebylo možné určit.⁷ Roku 1921 již v rámci nově vzniklého SSSR došlo k jakémusi vyrovnání, když byly Nachičevan a náhorní části Karabachu ponechány – podle Arménů předány- pod správu Baku, zatímco Zangezur byl ponechán – podle Ázerbajdžánců předán – Arméni.

Vztahy s Peršany a Íránem, resp. s Turky a Tureckem v historické perspektivě

V 11. století byly rozsáhlé oblasti Persie, jižního Kavkazu a Anatólie obsazeny seldžuckými (oghuzskými) nájezdníky, přicházejícími ze středoasijských stepí. V dalších staletích se někdejší dobyvatelé splynuli s prostředím, ve kterém se usadili; asimilovali se kulturně, i když ne zcela, přičemž si uchovali svoji původní řeč, třebaže znatelně ovlivněnou místními jazyky a arabštinou. Následně vznikly z prostředí několika vln masových turkických migrací dvě hlavní etnické skupiny, které se uchovaly dodnes.⁸ Ty, kteří se dostali do maloasijského poloostrova, byli vystaveni silnému vlivu řecké (byzantské) a arabsko-islámské kultury, do jisté míry též i kultur jihoslovanských národů, dnes známe pod etnonymem (anatolské) Turky. Oghuzští nomádi, smíšení s lokálními kavkazskými a severoíránskými populacemi, dali v průběhu minulého tisíciletí vzniknout etnické skupině, která vešla do

⁶Ve skutečnosti bylo celé území Arménie obsazeno teprve v roce 1921, poté co se ruským a arménským bolševikům spolu s jednotkami (místní) ázerbajdžánské domobrany podařilo rozbít povstání nacionalistů na jihu země, v Zangezuru. V některých oblastech samotného Ázerbajdžánu pak vzplanula počátkem 20. let protibolševická povstání; všechna však byla krvavě potlačena.

⁷Do jisté míry lze střetnutí v Baku a západním Ázerbajdžánu (1918), stejně jako v Karabachu a v dalších oblastech dnešní Arménie a Ázerbajdžánu (1918-1920) vnímat jako jistou ozvěnu srážek z roku 1905 – vesničané na obou stranách byli vzhledem k nedávným násilnostem naelektrizováni a nahlíželi na někdejší sousedy s nedůvěrou; i vzhledem k přetrvání v těchto oblastech obyčejně krevní msty stačilo málo, aby střetnutí vzplanula s novou silou a zasáhla poměrně velkou část obyvatelstva. Je rovněž zajímavé, že masakry Ázerbajdžánců v Baku v březnu 1918 se všeobecně tradovaly jako pomsta za bakinské Armény, zmasakrované roku 1905.

⁸Kromě Turkmenů, částečně též jižní větve krymských Tatarů, jejichž jazyk rovněž patří do oghuzské větve turkické jazykové skupiny.

povědomí současných generací pod názvem Ázerbajdžánci.⁹ S výjimkou nadvlády mongolských dynastií (13.-14. století), počínaje 11. stoletím až do státního převratu v roce 1925, kdy byla v Íránu založena první ryze perská dynastie (Pahláviovců), jejíž moc sahala dále než vlastní historickou Persii, vládli perským zemím, Ázerbajdžánu a okolním oblastem kmeny a klany turkického původu.¹⁰ Po deset staletí představoval Írán konglomerát iránsko-turkických národů; samotné toto toponymum kdysi mělo mnohem širší sémantickou náplň, nežli dnes.

Počátkem 16. století, když safijovský vládce šáh Ismáíl Chatái přisoudil šíitskému islámu statut státního náboženství, byly to vojenské elity kyzylbašského¹¹ kmenového svazku, sjednocujícího mocné turkické kmeny Persie a jižního Kavkazu, na které se šíření a upevňování šíitského islámu v regionu opíralo; tehdy přijala drtivá většina Ázerbajdžánců a Peršanů šíitský islám. To nadále posílilo oddanost turkických kmenů myšlenke iránské státnosti a rovněž umocnilo persifikaci jejich kmenových elit. Nové náboženství bylo mocným impulsem k územní expanzi. Následovala desetiletí tzv. persko-tureckých čili šíitsko-sunnitských válek, v němž se válečná štěstěna střídala. Počínaje 16. stoletím až do první třetiny 19. století byly chanáty severního (v menší míře též jižního) Ázerbajdžánu buď integrální součástí Persie, nebo se nacházely ve vazalském stavu vůči ní, i když neřídce byly i úspěšné pokusy o vymanění se z její dominance.¹²

Definitivní změnu přinesly až dvě rusko-perské války, v nichž byl úspěšnější Petrohrad. Podle mírových smluv z Gülistanu (1813) a Türkmančaje (1828), bylo území severoázerbajdžánských chanátů, tedy chanátů, nacházejících se severně příhraniční řeky Arax, předáno Romanovcům. Tento mezník charakterizuje vznik rozděleného Ázerbajdžánu, severního a jižního, osídlených jedním národem, mluvícím jednou řečí a sdílejícím jedno

⁹Toto toponymum pochází ze jména staroperské provincie *Aturpatkan* (podle řecké výslovnosti *Atropatena*), která se během arabské nadvlády (7./8.-10./11. století) proměnila na *Azarbajdžan*.

¹⁰Jedná se o Seldžukovce, Timurovce, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu, Sáfijovce, Afšarovce, Kádžárovce. Všechny uvedené dynastie či spíše vládnoucí kmeny, kromě Timurovců (kypčácká větev turkických jazyků, reprezentovaná např. dnešními Uzbeky) a ranních Seldžukovců již byly místního, tedy ne středoasijského, původu. Pocházely z oghuzských Turků. Původní jazyk uvedených kmenů/dynastií (kromě Timurovců) se nejvíce podobal současné ázerbajdžánštině, v menší míře rovněž turečtině a poněkud vzdáleněji rovněž turkmenštině.

¹¹Kyzylbaš znamená v ázerbajdžánštině zlatohlavý.

¹²V současné ázerbajdžánské historiografii existuje tendence považovat státy, vybudované turkickými dynastiemi, nikoliv za perské, ale za ázerbajdžánské. Podobné tendence lze vypožorovat i v (post)moderních historiografiích dalších postsovětských národů, např. Turkmenistánu aj.

náboženství.¹³ Myšlenka rozdělené vlasti se pak promítala od sklonku 19. a 20. století do ázerbajdžánského národního vědomí; ovlivnila prvopočátky nacionalismu.

Formování ázerbajdžánské identity se odehrávalo jako zápas dvou proudů, z nichž ten první vyzdvihoval primát kultury a náboženství (*société persane*), druhý pak původu a jazyka. V této zajímavé ideové srážce nakonec zvítězil jazyk - počátkem 20. století již bylo proturecké, resp. proturkické směřování ázerbajdžánské identity jasně vyprofilováno, zatímco úloha náboženství v rodícím se nacionalismu byla omezena na minimum. Výsledkem byl růst orientace místních elit na Osmanskou říši, považovanou za vlajkovou loď panturkistického hnutí a zároveň přední muslimskou zemi, s níž byly spojovány naděje panturanistických obrozenců od Krymu po Altaj. Neméně intenzivní bylo vzájemné znovunalezení „turkických bratrů“ v různých částech Ruské říše – ve Volžsko-uralském regionu, na severním a jižním Kavkaze, ve střední Asii a zejména na Krymu.¹⁴

Tento pozoruhodný identitární obrat byl zpečetěn již v posledních měsících První světové války, když byl po ústupu bolševické armády a arménských oddílů osmanskými vojsky okupován Baku. Turci byli v Ázerbajdžánu vítáni jako zachránci a osvoboditelé, kteří (společně s oddíly ázerbajdžánské milice) zemi zbavili od krvavého řádění arménských milicí, a to i za cenu vyvraždění tisíců arménských civilistů v hlavním městě v mukách se rodící Ázerbajdžánské demokratické republiky a v jeho západních oblastech; pomsta za březen 1918 byla krvavá. Turecká vojska až do jejich stažení na podzim 1918, kdy zaujali jejich místo britské oddíly, se značně zasloužila o vznik nezávislého Ázerbajdžánu. Nezanedbatelně napomohla i v bojích proti vzpurným arménským oddílům v Karabachu, ačkoli i zde byly časté případy etnicky motivovaného násilí vůči arménskému obyvatelstvu.

Vztahy s Rusy a Ruskem v historické perspektivě

Vztah k Rusům na muslimském Kavkaze nebyl nikdy jednoznačný: jednak byli většinou populací považováni za „bezvěrce“, jejichž sympatie a přízeň Ázerbajdžáncům –

¹³Třeba však dodat, že čtvrtina až pětina severních Ázerbajdžánců, obzvláště v severních (horských) a západních oblastech republiky (sunnitský islám donedávna byl velmi rozšířen například v prostředí arménských Ázerbajdžánců, historicky vystavených silnému kulturnímu vlivu Turecka), se dnes formálně hlásí k sunnitskému islámu.

¹⁴Pravda, byli to zejména Ázerbajdžánci, kazaňští a krymští Tataři, politicky nejuvědomělejší muslimové v říši Romanovců, kteří stáli u zrodu panturkismu. Ten se teprve poté rozšířil na západ, do Osmanské říše, kde se záhy po kolapsu „panislámského“ a „panosmanského“ konceptů stal státotvornou ideologií. Odtamtud také za První světové války začal být propagován zpětně směrem k „ruským Turkům/Tatarům“.

na rozdíl od křesťanských Arménů a zvláště Gruzínů – (téměř) nikdy nepatřily. Ti byli považováni za potenciálně nevyzpytatelný element, který v době Kavkazských válek 19. století (na severním Kavkaze) hrozil několikrát přerůst i na území, osídlené Ázerbajdžánci, což by byl pro říši i vzhledem k silným vazbám místního obyvatelstva na Persii a Turecko velmi nepříjemný scénář.¹⁵ Nicméně přetrvání v rámci ruského státu zajistilo obyvatelům jižního Kavkazu desetiletí stabilního sociálně-ekonomického růstu, i když z ropného bohatství Baku těžil především ruský, arménský a zahraniční kapitál.

Nemalou úlohu rovněž dlouhodobě sehrál vliv ruské kultury a obecně evropské vzdělanosti i v otázce formování místních intelektuálních elit, pro něž sloužila ruština a ruská kultura obecně jako most ke kultuře západní a modernizačním tendencím, které ze (západní) Evropy přicházely. Období sovětské nadvlády v Ázerbajdžánu, které se vyznačovalo stupňující se autonomizací Ázerbajdžánu a vcelku poklidným rusko-ázerbajdžánským soužitím, ovšem mělo velmi smutné vyvrcholení. Dne 20. ledna 1990 jednotky sovětské armády vtrhly do Baku, oficiálně v zájmu zamezení hromadného vraždění arménských civilistů, které zfanatizované davy, většinou utečenci z Arménie, rozpoutaly, a na něž sovětská vojska, dislokovaná ve hlavním městě a v jeho okolí, déle než týden nečinně přihlížela. Ázerbajdžánci si však tento brutální zákrok, který nepřežilo kolem 130 civilistů a byly zraněny stovky dalších, jednoznačně vyložili jako brutální trest Moskvy za stále razantnější výzvy k nezávislosti, které zaznívaly na tehdejších mnohatisícových demonstracích nacionalistické opozice v Baku, jejichž původním posláním bylo zamezit předání Náhorního Karabachu pod správu Jerevanu.

Úloha klanů v ázerbajdžánské politice

Vytváření zahraniční politiky v Ázerbajdžánu – stejně jako politiky obecně - je historicky doménou klanů.¹⁶ Pokaždé, když se k moci v zemi dostane představitel toho

¹⁵Kdysi obávané rozšíření kavkazských válek do ázerbajdžánských oblastí se nakonec neuskutečnilo zejména vzhledem k tomu, že se odboj na sever od Kavkazských hor vedl pod praporem sunnitského islámu, silně ovlivněného islámským mysticismem (súfismem); proto je čas od času podpořili ázerbajdžánští sunnité, obývající severní horské oblasti, hraničící s Dagestánem, spolu s Čečenskem a čerkeskými zeměmi severozápadního Kavkazu ohniskem odporu. Většina Ázerbajdžánců se totiž hlásila – a hlásí - k islámu šíitskému.

¹⁶Pod pojmem klany jsou v Ázerbajdžánu v posledních dvou stoletích rozuměny větší spolky, formované podle regionálních, nikoliv značně pozapomenutých pokrevně-příbuzných (velké rodiny – arabsky *teyfe* či turkicky *soy*), kritérií, což zároveň předpokládá jistou míru rodově-příbuzenské a kulturně-historické spjatosti jejich členů. Současně regionální dělení ázerbajdžánské společnosti na klany, jakkoli je postupně vytlačováno na okraj

kteřého klanu, se *de facto* stává jeho hlavou; vždy se náležitě postará o to, aby všechny (víceméně) významné pozice v zemi byly obsazeny příslušníky vlastního klanu, zatímco představitelé dalších klanů jsou od moci efektivně odrazeny. Tím je získávána vysoká míra loajality uvnitř státního aparátu, tudíž i funkční mocenská vertikála, která má umožňovat nepřerušené fungování státu. Hlava státu tak získává takřka výlučnou moc na formulování zahraniční politiky, zatímco úloha konkurenčních skupin je minimalizována. Politika se tak významně zosobňuje, úkoly simplifikují; větší míra názorové plurality mimo jiné ve formování zahraniční politiky tak nepřichází v úvahu. Pro Evropana, zvyklého uvažovat v kategoriích racionality, je tento poznatek pro pochopení místních reálií nezbytný.

Mutalibovovo vládnutí: vnitropolitický chaos

První měsíce existence nezávislého ázerbajdžánského státu doprovázel permanentní vnitropolitický chaos, podmíněný stále sílícím konfliktem mezi nově zformovanou nacionalistickou opozicí sdruženou v rámci Národní Fronty Ázerbajdžánu (*Azərbaycan Xalq Cəbhəsi* – AXC či NFA) a opírající se o sjednocený veleklan nachičevansko-jerevanský, a staronovou komunistickou elitou, opírající se o klan bakinský; představitelé posledně zmíněného klanu se aktivním využíváním nacionalistické rétoriky na poslední chvíli pokoušeli vyřadit „cizince“ ze hry.¹⁷ Samozřejmě, lišilo se vnímání priorit zahraniční politiky ze strany obou klanů, ačkoliv vzhledem k chaotičnosti a krátkosti doby Mutalibovova vládnutí, stejně jako vládnutí jeho následovníka, se stěží dalo mluvit o vyhraněných zahraničněpolitických konceptech.

První prezident nezávislého Ázerbajdžánu, stranický funkcionář Ayaz Mutalibov, byl rodákem z Baku. Vyznačoval se výrazně proruským postojem, který byl v rozporu s převládajícími náladami ve společnosti, v níž byly vzpomínky na 20. ledna 1990 stále ještě velmi silné. Na přelomu roků 1991-1992 podepsal dokumenty o vstupu země do Společenství

intenzivními snahami mocenské a intelektuální elity sjednotit národ vytvořením společné ázerbajdžánské (nadklanové) identity, naavazuje na tradici ázerbajdžánských chanátů, jichž byly historicky desítky.

¹⁷Nejsilnější je polarizace mezi dvěma nejmocnějšími klany: nachičevanským, resp. nachičevansko-jerevanským klanem, který je tradičně považován za více nacionalistický, resp. prozápadní a proturecký, a liberálnějším bakinským, který bývá pokládán za spíše proruský. Jako jeden z vysvětlení tohoto rozporu, ačkoliv v současnosti již mnohem méně vyhraněného, se uvádí skutečnost, že život v nepřátelském (arménském) prostředí a v blízkosti tureckých hranic posiloval od konce 19. století u arménských a nachičevanských Ázerbajdžánců etnické, resp. nacionalistické cítění. Posílil rovněž jejich solidaritu, neboť byli zvyklí se spoléhat na vlastní (sub)etnickou soudržnost. Naopak, život v prostředí mnohonárodnostního a liberálního Baku, jehož obyvatelstvo bylo do značné míry rusifikováno, zmírnil etnické, resp. nacionalistické, sebeuvědomování místních Ázerbajdžánců.

nezávislých států (SNS); čerstvě vytvořený Ázerbajdžánský parlament (Národní shromáždění - *Milli Məclis*), nacházející se pod vlivem nacionalistů, však rezolutně odmítl jejich ratifikaci. Nacionalisté byli přesvědčeni, že Ruská federace podporovala arménské úsilí v Náhorním Karabachu. Žádali po Moskvě, aby uznala teritoriální integritu Ázerbajdžánu a výměnou za vstup do SNS si vyžadovali politickou, ba dokonce vojenskou podporu ze strany Ruska v konfliktu s arménskými iredentisty – požadavek, který Moskva nebyla (tehdy) ochotna připustit. Jak se zanedlouho ukázalo, podporu té které straně náhorněkarabašského konfliktu podmiňoval Kreml splněním vlastních požadavků, mezi nimiž nehrál vstup té které postsovětské země do SNS, nově zřízované mocenské domény Ruska, nejdůležitější roli. Na pořadu dne bylo rozmístění vojsk na území nově nezávislých republik, podepsání smluv o vzájemné obraně a řada dalších významných ujednání v ekonomické a vojensko-politické oblasti.¹⁸

Krise v zemi zamezila národní konsolidaci tváří v tvář ozbrojenému konfliktu, kde počáteční masové rvačky i přestřelky mezi arménskými a ázerbajdžánskými vesničany stále zřetelněji nabývaly znaků regulérní války s použitím obrněné techniky a dělostřelectví. Na rozdíl od Arménie a Náhorního Karabachu nebyla však v Ázerbajdžánu včasně vybudována fungující armáda, což se záhy odrazilo na sérii porážek na karabašské frontě, které zanedlouho získaly katastrofický rozměr. Ázerbajdžánské vojenské oddíly – spíše se dalo mluvit o domobraně, nežli o integrované národní armádě – se v důsledku řady porážek musely stáhnout z téměř celého území Náhorního Karabachu. Vojenské neúspěchy, v nichž nemalá část Ázerbajdžánců podle dobových specifik spatřovala všudypřítomnou „ruku Moskvy“, ztotožňované s neschopností „zaprodaného“ a „protinárodního“ režimu Ayaza Mutalibova, elektrizují veřejné mínění. V Baku dochází v březnu 1992 ke státnímu převratu, prvnímu v dějinách země, při němž byl Ayaz Mutalibov svržen. Po měsíci faktické anarchie se však Mutalibov vrací zpět do prezidentského úřadu (květen 1992).

Parlament obnovuje jeho pravomoci. Záhy po opětovném zmocnění se prezidentského křesla Mutalibov deklaruje úmysl země vstoupit do SNS a dokonce - což bylo zvláště důležité - úmysl připojit Ázerbajdžán k Taškentské smlouvě o vzájemné obraně, k jejíž podepsání mělo dojít za pouhý měsíc. Tato smlouva mimo jiné implikovala dislokaci ruských vojenských základů na území signatářských států – i v případě Ázerbajdžánu by zemi vrátilo do sféry výlučného vojensko-politického vlivu Moskvy. Vládlo obecné přesvědčení, že válkou

¹⁸Podrobněji k této problematice viz např. Cornell, Svante: *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Richmond 2001, str. 333-366.

zdevastovaný Ázerbajdžán ruský návrh akceptuje, čímž si mj. zajistí přízeň severního souseda ve válce proti Arménům. Když se však v květnu arménské oddíly nečekaně zmocnily města Šuša, bašty ázerbajdžánské obrany v Karabachu a v tomtéž měsíci rovněž obsadily tzv. Lačinský koridor, strategický kousek ázerbajdžánského území spojující Arménii se vzpurnou enklávou, se situace v Baku vyostřuje.

Elçibey: Nacionalisté u moci

V předvečer podepsání Taškentské smlouvy vypochoval rozvášněný dav příznivců NFA do budovy vlády v Baku a vynutil si Mutalibovovu rezignaci. Prezidentského křesla se zmocňuje předseda NFA panturkista Abülfez Elçibey, historik vzděláním. Mutalibov utíká do Moskvy, čímž jeho politická kariéra v následujících letech de facto končí.

S Elçibeyovým nástupem do čela země přichází do politiky Ázerbajdžánu krátké, ale významné období nacionalistického idealismu; vedení NFA určuje etnický původ jako imperativ zahraniční politiky. Nová zahraničně-politická doktrína zahrnuje zřízení co nejtěsnějšího strategického partnerství s Tureckem, radikálně proamerickou orientaci, vážně uvažuje o „anexi“ íránského Ázerbajdžánu a o uprvnění nezávislosti na Kremlu.

Vztahy s Tureckem

Doba, kdy se Elçibey chopil moci, se časově a tematicky shodovala se zahájením nového - dosud nevídaného - aktivismu v turecké zahraniční politice. Vláda v Ankaře vnímala vytvoření nezávislých republik v jižním pásmu bývalého SSSR – na jižním Kavkaze a ve střední Asii – jako historickou šanci k uskutečnění vytoužené velikosti Turecka. Pravda, turečtí stratégové neskromně usilovali o naplnění ideologického a mocenského vakua, které se vytvořilo po odchodu Ruska z regionů, jež po staletí kontrolovalo. Řada tureckých politiků, oslněná velmocenskou vizí Turecka, si v horizontu několika let slibovala vytvoření pod egidou Ankary konfederace turkických států, jakéhosi nadnárodního celku, který měl sdružovat Ázerbajdžán, Kazachstán, Uzbekistán, Turkmenistán a Kyrgyzstán; obdobné ideje nebyly cizí ani Elçibeyovi. K zastáncům této (pan)turkistické vize patřil i turecký prezident

Turgut Özal (1989-1993), mezi nimž a jeho ázerbajdžánským kolegou se záhy ustálil důvěrný vztah.¹⁹

Konflikt s Arménií byl hlavní oblastí, ve které si Elçibey sliboval podporu Turecka, země, v níž spatřoval potenciálního spasitele Ázerbajdžánu; ázerbajdžánská ropa byla snad jedinou komoditou, s jejíž pomocí se mohl Ázerbajdžán za kýženou tureckou podporu věčně odvděčit.²⁰ Zájmová shoda mezi oběma státy však měla širší povahu - jak Ankara, tak Baku byly zainteresovány v co nejpodstatnější redukci ruského vlivu na jižním Kavkaze, perspektivně rovněž ve střední Asii. Počáteční snahy Turguta Özala „zastrašit“ Armény, k čemuž měly posloužit jeho nedvoumyslná varování či nečekané koncentrace tureckých vojsk u arménských hranic, však vzhledem k sílicí rusko-arménské spolupráci i ve vojenské oblasti nedosáhly cíle, ba naopak. Napětí dosáhlo vrcholu, když ruský maršál Jevgenij Šapošnikov, velitel Sjednocených ozbrojených sil SNS, roku 1991 Ankaře výslovně pohrozil, že by její případná intervence do arménsko-ázerbajdžánského konfliktu přivedla třetí světovou válku. Aktivismus Turecka, jehož veřejnost „ázerbajdžánské bratry“ velmi silně podporovala, v náhorněkarabašské záležitosti však tím neustál; případná rezignace na podporu Baku byla v Turecku interpretována jako nejsnadnější cesta jak „ztratit tvář“ nejenom v Ázerbajdžánu, ale i ve středoasijských zemích; jednalo se totiž o otázku prestiže. Přes všechnu snahu však realistický přístup převážel: po celou dobu konfliktu se podpora Ankary Baku omezila v diplomatické rovině.²¹

Tuto objektivní neochotu i neschopnost Turecka ovlivnit dění kolem Karabachu ve prospěch Ázerbajdžánců nadále zmocnil nástup na prezidentský úřad po Özalově smrti politika, proslulého svým pragmatismem - Süleymana Demirela (květen 1993). Tehdy byli z karabašského bojiště postupně staženi i nepřiliš početní turečtí vojenští instruktoři. Jisté vystřízlivění však v Ázerbajdžánu nastalo již za Özalovy vlády a bylo podmíněno mimo jiné následujícími událostmi. Ankara, která byla po rozhodnutí turecké vlády o připojení se k ázerbajdžánské blokádě Arménie (březen 1992), vystavena rostoucímu tlaku ze strany USA a evropských zemí, souhlasila s tím, aby přes území Turecka byly do Arménie transportovány

¹⁹Je příznačné, že záhy po svém nástupu jmenoval Elçibey ministrem vnitra kontroverzního Iskendera Hamidova, zakladatele (a vůdce) ázerbajdžánské pobočky ultranacionalistické organizace *Boz kurtlar* (Sedí vlci), usilujícího o vytvoření Velkého Turanu, jehož součástí by měly – kromě Ázerbajdžánu a Turecka - tvořit rozsáhlé oblasti Ruska, Íránu a Číny, obydlené etnickými skupinami turkického původu.

²⁰První rozhovory o turecké účasti v mezinárodním ropném konsorciu proběhly v březnu roku 1993. Podle smlouvy, ratifikované Elçibeyem a Demirelem, měl být vybudován ropovod na trase Baku – Írán – Ceyhan. Předpokládalo se, že tímto ropovodem by v blízké budoucnosti měla být transportována i kazašská ropa.

²¹Důležitou výjimkou je cvičení stovek a tisíců ázerbajdžánských důstojníků v tureckých vojenských akademiích a účast tureckých instruktorů v ázerbajdžánské armádě a v námořnictví.

tisíce tun humanitární pomoci, jejíž značnou část tvořily dodávky surovin. Podle názoru Ázerbajdžánců měl tento ústupek tureckého vedení vliv na úspěšná tažení arménské armády, které se v následujících měsících podařilo obsadit rozsáhlá v Náhorním Karabachu a kolem něj.

Snahy Ankary o určitý odstup od deklarované blokády Arménie však byly patrné i dříve, třebaže vycházely z poněkud odlišných předpokladů. Arménská vláda v čele s prezidentem Levonem Ter-Petrosjanem totiž vyjádřila souhlas s tureckým návrhem, předpokládajícím (údajně) stažení arménského požadavku na uznání Náhorního Karabachu. Na oplátku Ankara rozhodla dodat Arménii 100,000 tun obilí (cca desetinu tehdejší roční spotřeby Turecka), což podstatně snížilo účinnost ázerbajdžánské blokády. V listopadu 1992, když Turecko začalo dodávat obilí, Jerevan a Ankara se dohodly na dodání 300 mil. KW elektřiny Arménii. Tento plán by pokryl přibližně 20% roční potřeby Arménie, a zpochybnil by tudíž ropnou blokádu, uplatňovanou Baku. Toto rozhodnutí, údajně učiněné tureckou vládou pro blaho Ázerbajdžánu, avšak bez jakýchkoli konzultací s Baku, vyvolalo vlnu protestů v ázerbajdžánských městech. Vzhledem k převážně negativní reakci ze strany tureckého veřejného mínění, ale i vzhledem k nekompromisní pozici Baku Özalova vláda „energetický protokol“ anulovala v listopadu 1992, aniž by tento protokol kdy vstoupil v platnost. Počínaje rokem 1993 Turecko – mimo jiné ve snaze získat solidní podíl na chystané „smlouvě století“ o těžbě ázerbajdžánské ropy, o čemž ještě bude řeč - uzavírá arménsko-tureckou hranici i pro humanitární pomoc Arménii.

Podíl na jisté deziluze Ázerbajdžánců z možností a ochoty Turecka skutečně podporovat jejich zemi v náhorněkarabašské záležitosti měla i následující událost: 4. dubna 1993 se Arménům podařilo obsadit město Kelbadžar, nacházející se severozápadně neuznané Náhorněkarabašské republiky (NKR). Protože se v Baku se ztrátou Kelbadžaru vůbec nepočítalo, nebyla vláda připravena s potřebnou rychlostí zajistit potřebné množství dopravních prostředků pro evakuaci Kelbadžarců. Baku proto požádalo Ankaru o poskytnutí vrtulníků. Turecký prezident Süleyman Demirel tuto prosbu odmítl se zdůvodněním, že by daný krok přispěl k zapojení Turecka do ázerbajdžánsko-arménského konfliktu, a - což by z tohoto kroku mohlo vyplynout – přivodil by nebezpečnou konfrontaci s Ruskem.²²

²²Turkish Probe, 06. 04. 1993

Vzťahy s Íránem

Rozklad mnohonárodnostného Íránu, jehož približne štvrtina až tretina obyvateľstva (ke dnešku približne 20-25 miliónu ľudí) je tvorená etnickými Ázerbajdžánci, kompaktné obydľujúcimi severozápad štátu, bola již zpočiatku strategickým „úkolom“ Elçibeyovy vlády. Veľký obdivovateľ Musatafy Kemala Atatürka a zastáncie myšlienky sekulárnej štátnosti Elçibey, ktorý opovrhoval íranskou teokraciú, považoval Írán za štát, jehož „dny jsou sečteny“. Nepřiliš vybiřavými slovy odsuzoval diskriminaci etnických Ázerbajdžáncú²³ v Íránu a veřejně prohlášoval, že „sjednocení Íránu za otázku nanejvíš pěti let“.²⁴

Pravda, vznik nezávislé republiky v severním Ázerbajdžánu byl Ířanci vnímán jako bezpečnostní riziko. V Teheránu panovaly obavy, že by mohl tento perspektivně bohatý štát na sever od vlastních ázerbajdžánských provincií posloužit jako magnet pro vlastní (íranské) ázerbajdžánské občany, jejichž iredentistické, resp. separatistické, aspirace by tak mohly být posíleny. Spíše rezervovaný přístup Teheránu vůči severnímu sousedu se však za Elçibeyova působení modifikoval, čemuž napomohla i rostoucí soupeřivost s tradičním rivalem – Tureckem, ustavení těsných vztahů mezi Ankarou a Baku, ukotvení rusko-íranského strategického partnerství v 90. letech, působení USA v oblasti a další faktory, o nichž bude řeč níže. Paradoxním výsledkem všech těchto bezpečnostních obav, který zároveň svědčí o pragmatismu zahraniční politiky Teheránu, bylo podporování křesťanské Arménie ve válce proti (převážně) šíitskému Ázerbajdžánu.²⁵ Tento přístup ovšem měl i svoje limity: jakmile se zdálo, že výboje arménských oddílů jsou příliš razantní a ohrožují stabilitu v regionu, naráželo to na sílící nespokojenost íranských věřících a zejména ázerbajdžánské minority. Tehdy se uskutečňovaly manifestace i v Teheránu – nejenom tedy v íransko-ázerbajdžánských městech - , vyznačující se výrazně proázerbajdžánským tónem.

²³Otázka, do jaké míry jsou Ázerbajdžánci v Íránu diskriminováni, je tématem pro samostatnou studii. K této problematice viz např. Souleimanov, Emil: The „Cartoon Crisis“ in Iranian Azerbaijan: Is Azeri Nationalism Underestimated? The Central Asia-Caucasus Analyst, 14.6.2006, online: http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=4283

²⁴Podrobněji k íransko-ázerbajdžánským vztahům viz např. Souleimanov, Emil: Íranská politika na jižním Kavkaze, Mezinárodní vztahy 3/2001.

²⁵Podrobněji k důkazům íranské podpory Arménii za karabašské války viz např. Cornell, Svante: cit. dílo, str. 327-330.

Vztahy s Ruskem

Abülfaz Elçibey důsledně odmítal vstup Ázerbajdžánu do SNS, stejně jako rozmístění ruských vojenských základen na ázerbajdžánském území a společnou s Rusy ochranu ázerbajdžánsko-iránských, respektive ázerbajdžánsko-tureckých, hranic. Neméně závazným problémem bylo, že Elçibeyova vláda důsledně vylučovala podíl ruských a iránských firem v hekticky formovaném mezinárodním ropném konsorciu Ázerbajdžánu, z něhož si slibovala vysoké ekonomické zisky a větší politickou váhu ve světě.

V letech 1992-1994 ovšem dochází v Rusku k formulování zásad nové zahraničněpolitické linie ve vztahu k zemím „blízkého zahraničí“. Tento nový koncept předpokládá aktivnější účast Ruska v prostoru následnických republik Sovětského svazu; v neposlední řadě dominance v něm má euroasijské mocnosti zajistit obnovený velmocenský statut. Klíčovým úkolem Moskvy se stává mocenský návrat Moskvy především do republik jižního Kavkazu, do střední Asie a na Ukrajinu. Důležitým mezníkem v ústupu od jisté bezkonceptnosti liberálního kabinetu „ranného“ Andreje Kozyreva v čele ruského ministerstva zahraničí (1991-1995) bylo podepsání Taškentské smlouvy o kolektivní obraně ze dne 15. května 1992 - mezi původní signatáře patřily Ruská federace, Kazachstán, Kyrgyzstán, Tádžikistán a Arménie. Zúčastněné strany se mj. zavazovaly nevstupovat do vojenských bloků s jinými zeměmi, přistoupit ke vzájemné obraně „vnějších hranic SNS“ a zřídit vojenské základny Ruské federace na svém území. Taškentská ujednání vytvořila vojensko-politický rámec pro plánovanou integraci postsovětských republik – jak vojenskou, tak hospodářskou a institucionální – do SNS. Ruská zahraniční politika se po roce 1992 obecně stává cílevědomější a ambicióznější; výlučná dominance Moskvy na jižním Kavkaze se jeví jakožto nezbytný výchozí bod pro mocenské zotavení Ruska a úspěšnou politiku zdržování USA v postsovětském prostoru. To pak mělo zaručit „rovnoprávnost“ ve vztazích mezi Ruskem a USA na mezinárodní scéně – pohled, po několika letech umocněný budováním „antihegemoniálního“ trojúhelníku Moskva-Teherán-Peking.

Strategický přístup Moskvy však naráží na pokračující neochotu vlády v Baku akceptovat ruské požadavky na vstup země do SNS a ratifikaci Taškentské smlouvy. V kabinetech moskevských strategií se proto stupňují obavy z možných důsledků Elçibeyovy politiky „uplatňování“ Západu v Ázerbajdžánu. Pravda, Elçibeyovův režim byl v Moskvě chápán jako svého druhu „trojský kůň“ v postsovětském prostoru, usilující o zřízení strategického partnerství s Tureckem, členskou zemí NATO a nejdůležitějším rivalem Ruska na jižním Kavkaze, který se navíc pokouší vtáhnout do dění v regionu, bohatého na ropu a

zemní plyn, vlivné západní země. Válka v Náhorním Karabachu byla proto vnímána jako možnost, jak vyvíjet nátlak na Baku, který by nakonec měl tuto jihokavkazskou zemi přimět ke přijetí ruských požadavků; odsud pramenila i stupňující se podpora arménským vojenským formacím.²⁶

Ve druhé polovině června 1993 měl být v Londýně slavnostně podepsána „smlouva století“, jak byla pojmenována smlouva regulující těžbu Ázerbajdžánských zásob ropy; tehdy se věřilo, že se z Ázerbajdžánu zanedlouho stane „kavkazský Kuvajt“. Nehledě na pokračující porážky na karabašské frontě Elçibeyova vláda nevykazovala žádné náznaky flexibility a stále nebyla ochotna akceptovat ani ten nejmírnější ruský požadavek. Výsledkem této nekompromisní linie Baku, stejně jako neschopnosti vlády učinit důležité kroky ve vojenské, ale i sociálně-ekonomické sféře, byla do července 1993 ztráta takřka celého území Náhorního Karabachu, řady oblastí samotného Ázerbajdžánu a razantní zhoršení vztahů se dvěma mocnými sousedy – Ruskem a Íránem.

Heydar Aliyev: Pragmatismus vítězí

Dne 4. června 1993 se regulérním vojenským jednotkám nedaří potlačit vzpouru v gjandžinských²⁷ kasárnách. „Privátní armáda“ plukovníka Süreta Hüseynova, velitele místních armádních a polovojenských oddílů, doplněná o výzbroj 104. paradestní divize ruské (bývalé sovětské) armády, která se z Gjandžy právě stahovala, zahájila tažení na Baku. Řada důstojníků se přidala k Hüseynovovým oddílům a informovala armádní velení, že nehodlá střílet na své soukmenovce. Dne 18. června vojenské oddíly Hüseynova byly pouhých deset kilometrech od Baku; většina formací ázerbajdžánské armády zaujímala pozice na karabašské frontě a nebyla s to je opustit. Téhož dne uprchnul Elçibey do rodné vesnice v Nachičevanu. Souběžně svolal do hlavního města svého krajana Heydara Aliyeva, tehdejšího předsedu parlamentu Nachičevanu, bývalého prvního tajemníka KS Ázerbajdžánské SSR, člena politbyra KS SSR a generála KGB, který byl v republice nesmírně oblíben. Charismatický Aliyev, jemuž tehdy bylo 71 let, nečekanou nabídku ujmout

²⁶Podrobněji viz např. Cornell, Svante: Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered, in: Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, Vol. 20:4, Fall 1997; Viz též Trenin, Dmitriy, Russia's Security Interests and Policies in the Caucasus Region, in: Coppieters, Bruno (ed.), Contested Borders in the Caucasus, Brusel 1996, pp. 91-102.

²⁷Gjandža, za SSSR Kirovabad, je druhé největší ázerbajdžánské město, nacházející se k severu od Náhorního Karabachu.

se vedení republiky přijímá. Okamžitě letí do Baku, kde ho statisíce lidí vítají jako spasitele. Dne 25. června 1993 byl Heydar Aliyev - *de facto* v rozporu s platnou ústavou - jmenován parlamentem prezidentem. Pět dnů nato byly plukovníku Hüseynovovi přiděleny posty ministerského předsedy, ministra obrany i ministra vnitřních věcí současně.²⁸

„Ropná diplomacie“ Ázerbajdžánu v kontextu rusko-amerického soupeření

Nový prezident opakovaně zdůrazňuje, že zotavení republiky si nutně vyžádá prohloubení vzájemných vazeb s republikami bývalého SSSR, v první řadě s Ruskem. Činí řadu důležitých kroků v zahraniční politice, které byly tehdy chápány jako součást kardinálního obratu zahraničněpolitické orientace Baku z Ankary na Moskvu. Ázerbajdžán nakonec vstoupil do SNS (září 1993) a do Taškentské smlouvy o vzájemné obraně (taktéž září 1993).²⁹ Aliyev zrušil Elçibeyův „kontrakt století“ a odložil jeho podepsání. Namítal, že není zásadně proti rozmístění ruských vojenských základen na ázerbajdžánském území, recipročně si však vyžadoval podporu Moskvy při územní konsolidaci země, tedy v otázce znovudobytí Náhorního Karabachu.³⁰ V tomto období se Moskva nezdráhá slibných gest směrem k Baku: podpořila tři rezoluce Rady bezpečnosti OSN ze dne 29. července 1993, 14. října 1993 a 12. listopadu 1993, které arménské ofenzívy odsuzovaly a požadovaly okamžité stažení arménských vojsk ze všech obsazených území. Počátkem roku 1994 se k přesvědčování ázerbajdžánského prezidenta připojil i generál Pavel Gračev, ruský ministr obrany, s tím, že Aliyev již přistoupil k Taškentské dohodě, která se měla stát novou vyjednávací platformou.³¹

Výsledkem balancování Moskvy a Baku bylo podepsání Biškekského protokolu dne 12. května 1994. Tříměsíční příměří bylo podepsáno ministry obrany Ázerbajdžánu, Arménie

²⁸Mezi některými komentátory panuje přesvědčení, že byl v původním zájmu Moskvy, resp. ruské armádní generality, která Hüseynovu tažení podpořila, vytvořit podmínky pro návrat k moci Ayaza Mutalivova, jehož loajalita vůči Kremlu byla neoddiskutovatelná. Elçibeyův krok, který je nutno chápat síše v intencích klanové politiky, však tento scénář fakticky znehodnotil. Protože tehdy vládl názor, že starý aparátčík Aliyev se vůči Kremlu zachová loajálně, byla Moskva ochotna tento neočekávaný vývoj akceptovat. Jako vstřícné gesto Moskva záhy zavřela zastoupení separatistického lezgínského hnutí „Sadval“, usilujícího o odtržení řady severních oblastí Ázerbajdžánu, obydlených Lezgíny, na ruském území aj.

²⁹Roku 1999 však z něj Ázerbajdžán vystoupil.

³⁰V jednom ze svých prvních interview v prezidentském křesle Aliyev tento svůj přístup jasně objasňuje: „My rozumíme, že Rusko má své zájmy, ale i my máme své zájmy. Účast Ázerbajdžánu v SNS závisí na vyhlídkách regulace konfliktu s Arménií... Pokud agrese Arménie pokračuje a výzvy Ázerbajdžánu nejsou vyslechnuty, k čemu tedy potřebujeme takové společenství? [...] Klíč k řešení karabašského konfliktu je v Rusku, které je schopno řešit konflikt“. Citováno podle Shorokhov, Vladislav: Energy Resources of Azerbaijan: Political Stability and Regional Relations, in: Caucasus Regional Studies, Issue 1, 1996.

³¹Podrobněji viz např. Wanner, J., Kavkazský region a ruská zahraniční politika, in: Vztahy Ruska a postsovětských republik, Praha 1997.

a veliteľom armády neuznané NKR za zprostředkování Pavla Gračeva. Dne 27. července došlo k podepsání rámcového mírového ujednání mezi zúčastněnými stranami. Je docela možné, že ázerbajdžánský prezident v interních jednáních souhlasil s rozmístěním ruských vojsk (nejspíše pod mandátem SNS) na území Karabachu, čemuž ale mělo předcházet kompletní stažení arménských vojsk z okupovaných ázerbajdžánských oblastí mimo Náhorní Karabach a ujednání o statutu Náhorního Karabachu; žádný dokument o tom však (zatím) zveřejněn nebyl a je obtížné říci, jestli vůbec existoval. Arménská strana (Jerevan a Stepanakert) však trvala na tom, že není připravena ke stažení vojenských oddílů z okupovaných území před ujednáním o statutu NKR. Tato finální neshoda mezi Jerevanem a Baku zajistila ázerbajdžánské straně strategicky důležitou přestávku. Pod touto formální záminkou Baku oddálilo svůj souhlas s požadavkem na dislokaci vojenských základů Ruska na svém území. Zatímco se Moskva zaměřila na přesvědčování stran konfliktu, Baku zintenzivnilo svá úsilí o finalizaci „smlouvy století“.

Dne 20. září 2004 byla „smlouva století“, týkající se těžby ázerbajdžánských ropných surovin konečně podepsána; vzniká tak Ázerbajdžánská mezinárodní operační společnost (*Azerbaijan International Operating Company*, AIOC) sdružující převážně západní energetické společnosti, mající úzké vazby na vlády mateřských zemí a jejich *policy-making*.³² Následné události ukáží pravdivost amerického přísloví „vlajka následuje obchodu“, svědčící o úzké propojenosti ekonomie a politiky. Právě v roce 1994 označuje americký prezident Bill Clinton tzv. Kaspický region³³, ještě nedávno považovaný za takřka výlučnou doménu Ruska, a kde neutuchající etnické konflikty střídaly občanské války, za „sféru životních zájmů USA“. Tento mezník lze rovněž považovat za první rok v nové „velké hře“ o kavkazsko-středoasijský panregion, když jižní Kavkaz přestává být „vnitřní záležitostí“ Ruska. Podepsání „smlouvy století“ se spolu s pozoruhodným vývojem v americko-ruských vztazích, vyznačujících se odklonem od bezproblémovosti prvních let po rozpadu SSSR,

³²Podíl jednotlivých společností na kontraktu byl následující: SOCAR (Ázerbájdžán): 20 % British Petroleum (Velká Británie): 17,1267 %; Amoco (USA): 17,01 %; LUKoil (Rusko): 10 %; Pennzoil (USA): 9,8175 %; UNOCAL (USA): 9,52 %; Statoil (Norsko): 8,5633 %; McDermott (USA): 2,45 %; Ramco (Velká Británie): 2,08 %; Turkish Petroleum (Turecko): 1,75 %; Delta-Nimirand (Saúdská Arábie): 1,68 %. Tamtéž.

³³Pojem Kaspický region (Caspian, Caspian Basin, Caspian Sea Region, etc.) je moderní, ač v současné politické geografii již vžitý vynález americké diplomacie, který se pro snadnější kategorizaci vztahuje na obsáhlý panregion tvořený třemi nově nezávislými republikami jižního Kavkazu (Ázerbájdžán, Gruzie, Arménie) a pěti středoasijskými státy (Kazachstán, Turkmenistán, Uzbekistán, Tádžikistán, Kyrgyzstán), i když ž těchto zemí pouze tři (Ázerbájdžán, Kazachstán, Turkmenistán) mají přístup ke Kaspickému moři. Rusko a Írán, resp. jejich kaspická pobřeží, třebaže rovněž mají přístup ke Kaspickému moři, obvykle zůstávají v referencích především amerických politologů mimo rámec Kaspického regionu. Pro označení takto vymezených kaspických států a Ruska i Íránu se vžil pojem Caspian Littorals.

odrazilo ve významném přehodnocení determinant politiky Washingtonu v tomto prostoru. Cílem americké politiky v oblasti se stává postupné vytlačení Ruska z geopoliticky významného regionu, bohatého na ropu a zemní plyn, zatímco Moskva, obávající se amerického průniku, se kavkazsko-kaspický region pokouší izolovat od vlivů zvenčí a přinejvětším znemožnit ambiciózní energetické projekty, přinejmenším je pak nasměřovat tak, aby byly v zájmu udržení výlučné ruské kontroly nad oblastí.³⁴

„Ropná diplomacie“ 90. let je mnohvrstevní fenomén, který již byl detailně analyzován na stránkách tuzemských a zahraničních studií.³⁵ V politice Aliyevova Ázerbajdžánu však byla – do jisté míry zůstává i dodnes - dlouhodobě nejdůležitějším směrem a nástrojem zahraniční politiky. Heydar Aliyev si totiž uvědomoval, že ropné bohatství je jediným potenciálem této malé a slabé 7,5milionové země, vklíněné mezi mocnými sousedy, jejichž zájmy byly nezřídka ve střetu s ázerbajdžánskými. Jedinou možností, jak se z této obtížné situace dostat, se jevílo využití zdrojů ropy a zemního plynu republiky, což předpokádalo přilákání západního kapitálu, souvztažně tedy i zájmu západních mocností o dění v republice a v regionu. Záměrem Aliyevovy zahraniční politiky bylo učinit z Ázerbajdžánu ne-li geopolitického hráče, tak významné geopolitické ohnisko, s tím, že stále silnější angažmá předně Spojených států v oblasti a spolupráce s ním učiní přítrž mocenským aspiracím arménského spojence Ruska, posílí vliv Turecka a omezí nebezpečný vliv Íránu. I zde však došlo během 90. let a počátku 21. století k pozoruhodnému vývoji, který měl v kontextu zahraničněpolitické agendy Ázerbajdžánu nezanedbatelný význam.

Předně, v polovině 90.let se ocitají ázerbajdžánsko-ruské vztahy opětovně na bodě mrazu i přesto, že Baku poskytuje *de facto* státní ruské ropné společnosti LUKoil 10% podíl v AIOC. Moskva se odvolává na to, že právní statut Kaspického moře není po rozpadu SSSR a následném vzniku čtyř států, majících přístup ke Kaspickému moři (místo původních dvou – SSSR a Íránu) formálně-právně ujednán, že Kaspické moře je třeba z mezinárodněprávního hlediska považovat za jezero, nikoliv za moře, a že je proto podle norem platného

³⁴Viz např. Brzeziński, Zbigniew: Velká šachovnice, Praha 1997, str. 127-153. Na tomto místě je třeba dodat, že na sklonku září a října 1994 bylo v Baku – podle oficiálních informací – zabráněno státnímu převratu, dirigovanému z „jistých kruhů“ v Moskvě. Ačkoliv je těžké posoudit, jestli byl onen pokus ruskými tajnými službami skutečně naplánován, vítězně se z něj dostal Heydar Aliyev. Tomu se totiž podařilo zbavit se „moskevského stínu“ v osobě Süreta Hüseynova (který byl odsouzen za vlastizrada a poslán do vězení) a jeho nejbližších ve významných funkcích. Aliyevovi se tak podařilo konsolidovat moc v zemi.

³⁵Viz např. Souleimanov, Emil: Geopolitika Kaspického regionu, in: Mezinárodní politika, 9/2003; Souleimanov, Emil: Bitva o ropovody a kaspická politika, in: Mezinárodní otázky, 4/2001; Dítřich, Ondřej: BTC a nová kavkazská geopolitika, in: Mezinárodní otázky, 10/2005. V angličtině viz zejména Dekmejian, Hrair – Simonian, Hovann: Troubled Waters - The Geopolitics of the Caspian Region, London 2003.

mezinárodního mořského práva rozdělení jeho kontinentálního šelfu na národní sektory před celkovým ujednáním jeho statutu protizákonné; „kontrakt století“ je proto třeba považovat za nelegitimní. Podle ruské pozice bylo nezbytné veškeré záležitosti, s Kaspickým mořem spojené, řešit za souladu všech kaspických států; samotná Moskva se skloňovala k myšlence zřízení jakéhosi kondominia Kaspického moře, které by mohlo otázky spojené s těžbou a tranzitem ropy regulovat; tato pozice byla Teheránem podpořena.

Zároveň s tím se však ruské ministerstvo energetiky snažilo prosadit tzv. severní směr tranzitu kaspické ropy (již existující ropovod Baku-Novorossijsk s následným vývozem do jižní Evropy přes turecké úžiny), který by transportoval ázerbajdžánskou ropu ruským územím, což by Moskvě umožnilo ponechat pod svoji kontrolou důležitý nástroj ovlivňování regionální politiky. Oba tyto argumenty však narážejí na nesouhlas nejenom Baku, ale – což bylo neméně důležité – rovněž Washingtonu a ve vzrůstající míře i Astany. Washington se zasazuje pro vybudování zcela nového a z ryze ekonomického hlediska nejnevýhodnějšího ropovodního potrubí, které mělo vést z Baku poblíž gruzínské metropole do tureckého přístavu na středozemním moří (Baku-Tbilisi-Ceyhan), které by elegantně obcházelo Rusko; po letech komplikovaných dohadování se tento projekt nakonec daří prosadit. Poté, co Rusko společně s Kazachstánem roku 1998 - nehledě na protesty ze strany Teheránu - ratifikuje smlouvu o rozdělení severní části Kaspického moře, *de facto* přistupuje na tzv. sektorový princip čili princip národních sektorů a tím explicitně připouští i právo Baku.³⁶

Nástup Vladimira Putina k moci v letech 1999-2000 navíc přináší ze strany Ruska mnohem pragmatičtější chápání regionální politiky, než tomu bylo za vlády Borisa Jelcina. I když se Moskva zdaleka nezřiká mocenského *comebacku* do klíčových zemí „blízkého zahraničí“, uvědomuje si skutečnosti, že se otočit kaspické projekty, do nichž byly investovány stovky milionů dolarů, již objektivně nedá; navíc se svojí kaspickou politikou Rusko izolovalo samo sebe, účastí v těchto již etablovaných projektech by ale Moskva získala přístup k jejich ovlivňování. Podobně Baku, vědom si ruské (a íránské) citlivosti v otázce cizí vojenské přítomnosti v kavkazském regionu, přes evidentní zájem – i po teroristických útocích z 11. září 2001 - veřejně nepřipustil dislokaci vojsk NATO či USA na svém území. Od roku 1999, kdy začala Druhá rusko-čečenská válka, vycházel Alijevův režim vstříc Moskvě i v otázce vydání desítek čečenských uprchlíků, obviňovaných Rusy z protiteroristické a

³⁶Tato smlouva pak legitimizovala snahy Moskvy o prosazení trati Aktau-Novorossijsk v rámci Kaspického ropovodního konsorcia (angl. Caspian Pipeline Consortium), k čemuž došlo počátkem roku 2001. Jednalo se tedy o značný úspěch ruské diplomacie.

obecně protiprávní činnosti; rovněž inicioval řadu soudních procesů, na nichž byli odsouzeni občané Ázerbajdžánu, kteří se dobrovolně účastnili rusko-čečenského konfliktu – na straně Čečenců.

Souběžně s tím, jak rostl význam Ázerbajdžánu na mezinárodní scéně, ve druhé polovině 90. let již Alijevova vláda kategoricky odmítá jednat o umístění ruských vojenských základů v zóně náhorně-karabašského konfliktu a na svém území obecně; ruská vojenská přítomnost se tak omezuje v hranicích nepříliš významné rádio-lokační stanici na severu země poblíž města Qabala, pronajímané ruské straně. Celkově lze však ázerbajdžánsko-ruské vztahy posledních pěti let hodnotit jako vyvážené, což pramení z jasného uvědomování si na obou stranách možností a limitů, jakož i ze skutečnosti, že zvrát v současnosti není v silách ani jedné ze zemí. Podobný stav vždy platil a platí i ve vztazích mezi USA a Ázerbajdžánem, které nehledě na rozhovory o prohloubení vojensko-politické spolupráce byly zatím omezeny spíše v oblasti energetických projektů.³⁷ Jistou výjimkou je účast ázerbajdžánských vojáků v koaličních kontingentech v Afghánistánu a Iráku, od roku 1999 rovněž v rámci KFOR v Kosovu, stejně jako podpora ázerbajdžánské armády americkými (a tureckými) instruktory a spolupráce v oblasti vzdělávání.

Alijevova politika ve vztahu k Turecku a Íránu

Od poloviny 90. let, v návaznosti na růst mocenského soupeření Ruska a Spojených států, ustupují Turecko a Írán do pozadí. Alijevova politika vůči Turecku tuto skutečnost reflektovala. Pravda, Turecko vzhledem k omezenosti svého ekonomického a politického potenciálu nebylo zemí, schopnou Baku efektivně vyřešit spor s Arménií a odolat silnému diplomatickému nátlaku Moskvy. Neméně důležitým poznatkem rovněž bylo, že poté, co bylo navázáno přímé spojení s washingtonským establishmentem, úloha Ankary jako nenahraditelného prostředníka mezi Baku a západními zeměmi ztlačila. Nehledě na to se však vztahy mezi Tureckem a Ázerbajdžánem díky souladu mnoha zahraničněpolitických zájmů v následujících letech upevňily.³⁸

³⁷Výjimku, potvrzující pravidlo, je účast Ázerbajdžánu, stejně jako dalších regionálních zemí, v programu NATO „partnerství pro mír“ aj.

³⁸Pravda, přes jisté vystřízlivění patří Turecko do seznamu předních partnerů Ázerbajdžánu. Velmi důležitou je pro Ázerbajdžán již zmíněná ochota Ankary přijímat do tureckých vojenských akademií stovky ázerbajdžánských důstojníků ročně a celkově napomáhat stanovení ázerbajdžánské armády.

Ačkoliv výrazně proturecky naladěná původní verze „smlouvy století“ nevstoupila nikdy v platnost, záhy po Aliyevově nástupu do prezidentského úřadu smlouva o účasti turecké ropné společnosti TPAO (*Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı*) v mezinárodním ropném konsorciu - navzdory původním očekáváním - anulována nebyla. Jak Ankara, tak Baku usilovaly o prosazení ropovodního potrubí Baku-Tbilisi-Ceyhan. Turecko – za americké diplomatické asistence – začalo používat další argument ve sporu o trasu ropovodu z Kaspického moře. Vzhledem k beztak přetíženému stavu úžin a vážným ekologickým obavám si totiž domáhalo modifikací ujednání z Montreaux (1936), které regulovaly režim (nevojenského) tranzitu přes Bospor a Dardanely. To v praxi znamenalo, že Ankara není ochotna akceptovat tranzit vysokého počtu ruských tankerů, které by ázerbajdžánskou ropu z Novorossijsku případně převážely. Ačkoli ke změně smlouvy z Montreaux (zatím) nedošlo, tento důvod sehrál svoji roli v rozhodnutí AIOC na konci 90. let preferovat projekt Baku-Tbilisi-Ceyhan pro vývoz „hlavní“ ropy z Ázerbajdžánu.

Pozoruhodným vývojem prošly v posledním desetiletí i ázerbajdžánsko-iránské vztahy. Heydar Aliyev udělal hodně proto, aby se distancoval od problematických manifestací Elçibeyovy éry. Považoval otázku jižního Ázerbajdžánu – i přes stále častější vystoupení jižních (iránských) Ázerbajdžánců, v nichž si vyžadovali více etnicko-jazykových práv – výlučně za vnitropolitickou záležitost Íránu. Pokoušel se rovněž mírnit rétoriku a činnost jihoázerbajdžánských obrozeneckých organizací, sídlících v Baku, především v Íránu zakázaného Národního hnutí jižního Ázerbajdžánu.

Krizových situací mezi Teheránem a Baku se však zcela vyhnout nepodařilo. Vztahy nadále komplikuje odlišný postoj zemí v otázce statutu Kaspického moře, respektive mezinárodní negociace kolem určení rozsahu národních sektorů jednotlivých kaspických zemí. Bude-li na Kaspickém moři aplikován princip příbřežní linie, podporovaný v současnosti kromě Íránu všemi kaspickými zeměmi, připadlo by Íránu kolem 11-12% podíl kontinentálního šelfu. Teherán tedy prosazuje princip rovnoprávného rozdělení a vyžaduje si pětinový podíl kontinentálního šelfu Kaspického moře. Bude-li aplikován tento princip, připadla by Teheránu kontrola nad bohatými ropnými ložisky Alov a Şarq, které Baku považuje za své a která jsou od první poloviny 90. let zahrnuta v probíhajících projektech AIOC. Konflikt mezi oběma zeměmi v této otázce již vedl k použití zbraní, když iránské vojenské lodě přinutily palbou ázerbajdžánskou výzkumnou loď s experty *British Petroleum*

opustit teritoriální vody kolem zmíněných ložisek.³⁹ Spolupráce s USA a rozhovory o perspektivní americké vojenské přítomnosti na sever od vlastních hranic jsou – přes všechnu rezervovanost Baku - předmětem značného znepokojení Teheránu. Ázerbajdžánci jsou naopak zneklidnění prohlubující se spoluprací Arménie s Íránem v řadě důležitých oblastí.

Závěr

V prosinci 2003 Heydar Aliyev zemřel; již v srpnu téhož roku ovšem „zajistil“ pro svého syna premiérský úřad a v říjnových volbách i prezidentské křeslo. Ilham Aliyev, absolvent Moskevské státní univerzity pro mezinárodní vztahy (MGIMO), který v 90. letech stál v čele AIOC, si za cíl vytýčil pokračování otcovy vyvážené zahraniční politiky; dosud se ukázal jako schopný diplomat.

Zahraniční politika Ázerbajdžánu, stejně jako země samotná, prošla od roku 1991 významnými vývojovými fázemi. Po dvou a půl chaotických letech, která následovala po vyhlášení nezávislosti, nastoupil v polovině roku 1993 do prezidentského křesla člověk, který zdědil postsovětský stát na prahu kolapsu. Nejdůležitějším poznatkem, který Aliyev do republikové politiky přinesl, byla potřeba pragmatičtější zahraniční politiky, která by vycházela z uvědomění si objektivně daných možností a mezí malé země, hraničící se třemi mocnými sousedy (Ruskem, Íránem a Tureckem), a nacházející se ve stavu „ani válka, ani mír“ s dalším sousedem – Arménií. Manévrováním mezi střetávajícími se zájmy těchto států a USA se však Heydaru Aliyevovi podařilo vytěžit pro svoji zemi mnohé ve velmi obtížné situaci.

Zahraniční politika Ázerbajdžánu se nesla v duchu celkového společenského vystřízlivění. Navzdory optimistickým očekáváním prodej ropy Ázerbajdžánce bohatšími neučinil, což se ovšem zdaleka nedá říci o vládnoucí vrstvě. Pravda, investování mnoha milionů dolarů do surovinové infrastruktury pozvedlo ekonomiku země – pohlíženo z jihokavkazské perspektivy - na nadprůměrnou úroveň.⁴⁰ Posílení významu Ázerbajdžánu na mezinárodní scéně jako důležitého exportéra strategických surovin, perspektivně též perspektivní tranzitní země pro vývoj středoasijské ropy a zemního plynu, rovněž nepřispěl

³⁹Postup Teheránu v této a dalších záležitostech by možná byl razantnější, pokud by se za Baku nepostavily Spojené státy. Symbolickým bylo i gesto Turecka, které několik měsíců po incidentu uskutečnilo v nebi nad Baku velkolepé představení za účasti desítek tureckých stíhaček.

⁴⁰Viz např. Černý, Filip: Analýza ázerbajdžánské ekonomiky, in: Souleimanov, Emil (ed.): Rusko a postsovětský prostor, Praha 2006 (v tisku).

k výhodnému (pro Baku) vyřešení náhorněkarabašského konfliktu; jisté přehodnocení přístupu Západu k regionálním otázkám bylo vyváženo stupňující se podporou Arménie ze strany jejího ruského spojence.

Retrospektivně vzato, Ázerbajdžán „nezachránil“ ani západní kapitál, ani „turečtí bratři“, pokládáme-li za synonymum oné „záchrany“ územní konsolidaci země a okamžité zbohatnutí jeho obyvatel. Přesto však proturecké nálady ve společnosti jsou stále ještě velice silné a pravděpodobně tomu nebude jinak i v následujících letech; zejména působení Spojených států v regionu⁴¹ je mnoha Ázerbajdžánci vnímáno jako žádoucí protiváha Moskvy, což platí dvojnásob ve světle obnovených aspirací Purinovy politiky ve vztahu ke „blízkému zahraničí.“

Nehledě na to, že vidění světa prizmatem etnických preferencí je v ázerbajdžánské společnosti stále ještě velice silné, vystřídání „politiky identity“ politikou zájmu v rovině zahraniční politiky je evidentní. Nejvýstižněji se to odrazilo na Alijevově odklonu od konfrontační politiky svého předchůdce, uvědomováním si toho, že malý osmimilionový Ázerbajdžán nemá dostatečný potenciál k tomu, aby si dovilil mocné nepřátele. Ačkoliv priority zahraničněpolitické strategie zůstaly navzdory nezdědky razantním zásahům zvenčí zachovány, v taktické oblasti vykazovala Alijevova vláda pozoruhodnou flexibilitu.⁴² Poněkud odlišným směrem ubíhal v posledních letech vývoj v sousední Arménii.

LITERATURA

ALTSTADT, Andrey: *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule.* Hoover Institution Press 1992.

BRZEZINSKI, Zbigniew: *Velká šachovnice, k čemu Ameriku zavazuje její globální převaha.* Praha 1999. COPPIETERS, Bruno (ed.): *Contested Borders in the Caucasus.* Brussels: Vrije Universiteit Press 1994.

⁴¹Nic na tom nezměnily ani zásahy USA v Afghánistánu a Iráku, oč se posloužilo velmi slabé náboženské citění většinových Ázerbajdžánců; naopak, v konfrontaci s Teheránem (kolem iránského nukleárního programu) zastává naprostá většina obyvatel země proamerické postoje.

⁴²Strategicky prozápadní kurz Baku, třebaže byl – a je – oběma Alijevovými zručně kombinován s taktickou spoluprací s Moskvou, je v Ázerbajdžánu ustálený; souvisí i se slabostí proruských nálad ve společnosti. V současnosti jsou vyhlídky komunistické strany, resp. politiků usilujících o přeorientování se země na Rusko, mizivé.

CORNELL, Svante: *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Richmond (UK) 2001.

CORNELL, Svante – McDermott, Roger - O'Malley, William – Socor, Vladimir - Starr, Frederick: *Regional Security in the South Caucasus: The Role of NATO. A Policy Paper Produced by the Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University, Washington 2004.*

ČERNÝ, Filip: *Analýza ázerbájdžánské ekonomiky*, in: Souleimanov, Emil (ed.): *Rusko a postsovětský prostor*, Praha 2007.

SOULEIMANOV, Emil: *The Conflict in Nagorno-Karabakh/Der Konflikt im Berg Karabach*, in: *OSCE Yearbook 2004/OSZE Jahrbuch 2004*, vydává Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg/IFSH, Baden-Baden (Německo) 2005.

SOULEIMANOV, Emil – Střítecký, Vít: *Nová konfliktní geopolitika Jižního Kavkazu*, in: Souleimanov, Emil (ed.): *Rusko a postsovětský prostor*, Praha 2007.

SOULEIMANOV, Emil: *Geopolitische Dimension der Konflikte im Südkaukasus*, in: *Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik 2004*, Hamburg/Berlin/Bonn 2005.

SOULEIMANOV, Emil: *Íránská politika na jižním Kavkaze*, in: *Mezinárodní vztahy*, 3/2001.

SOULEIMANOV, Emil: *Bitva o ropovody a kaspická politika*, in: *Mezinárodní otázky*, 4/2001.

SUNY, Ronald (ed.): *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, University of Michigan Press 1996.

SWIETOCHOWSKI (Świętochowski), Tadeusz: *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press 2004.

ŠMÍD, Tomáš: *Alijevův Ázerbajdžán*, in: *Středoevropské politické studie*, podzim 2005.

WANNER, Jan: *Ruská politika a kavkazský region*, in: Bohuslav Litera, Luboš Švec, Jan

WANNER, Bohdan Zilynskyj, *Rusko? Vzájemné vztahy postsovětských*, Praha 1998.

ФУРМАН, Дмитрий (ред.): *Азербайджан и Россия: общества и государства*, Москва 2001, online: http://www.sakharov-center.ru/azrus/az_004.htm.

ГАДЖИЕВ, Камалудин: *Геополитика Кавказа*, Москва 2003.

INTERNETOVÉ ZDROJE

webové stránky ázerbajdžánské vlády

webové stránky ázerbajdžánské ministerstva zahraničí: <http://www.mfa.gov.az/eng/>

webové stránky ázerbajdžánskému prezidentovi: <http://www.president.az/>

webové stránky ázerbajdžánskému parlamentu (*Milli Meclisu*): <http://www.meclis.gov.az>

další oficiální webové zdroje o Ázerbajdžánu: <http://resources.net.az/2.htm>

Tato práce vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK), P17 Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby, řešeném na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Informácie o autoroch

Mgr, Josef Kraus, Ph.D

Katedra celoživotního vzdělávání

Fakulta ekonomiky a managementu

Univerzita obrany v Brně

jozef.kraus@unob.cz

PhDr. Emil Souleimanov (Sulejmanov), Ph.D.

Associate Professor

Dept of Russian & East European Studies

Institute of International Studies

Faculty of Social Sciences

Charles University in Prague

souleimanov@fsv.cuni.cz

Relationship between Divorce and Some Economic & Socioeconomic Variables in Iran: An Application of the ARDL Model

Seyed Nezamuddin Makiyan, Marjan Habibi

Abstract:

The pattern of traditional family gradually changed with the rapid acceleration of social and economic upheavals in Iran. The raising trend in divorce rate, which is affected by a range of some economic and social factors, is one of major concerns in Iran. This paper aims to find the relationship between the raise in divorce rate and some economic and socio-economic factors using an Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach. The period of investigation is from 1974 to 2008. The findings of the study indicate the negative impact of literacy and household income, so that the more increment in literacy or income, the less divorce will occur. Conversely, urbanism rate have positive and significant effect on divorce rate. However, the household expenditure has no impact on the divorce rate.

Keywords: Divorce Rate, Economic and Social Factors, ARDL approach, Iran

JEL Classification: C32, J1

INTRODUCTION

In recent decades, the pattern of traditional family gradually changed with the rapid acceleration of social and economic upheavals in Iran. These social and economic phenomena, such as internet, satellite, unemployment of the new generation, the procedure of social and economic developments and variation of conventional values, have induced changes to the traditional fabric of family and caused changes and challenges to the family entity. Over the recent decades, family has been threatened with various and complicated factors. Divorce, which is now more and more common in our country, is the most important threat to the basis of the family. The trend of divorce rate was ascendant in recent years. According to statistics, in 1974, 20 thousand people got divorced in the whole country. After that, it reached to 37 in 1996 and then 110 thousand in 2008. The increment of divorce rate

has been affected by the variation of social and economic situation in the society. Hence, there is a need to understand why divorce is occurring much more frequently. Doing this, will help policymakers find ways to slow down the increasing trend of the divorce rate. This paper aims to study the economic factors affecting divorce in Iran, which needs to understand the short-run and long-run relationships between divorce rate and the economic factors like annual household expenditure and annual household income and social-economic factors such as urbanization and literacy. The paper tends to apply Auto Regressive Distributed Lag (ARDL) approach using the data of the country from 1974 to 2008.

The rest of the paper consists of four additional sections. Section 2 provides a relatively thorough review of the literature regarding marital dissolution. Section 3 gives a complete discussion of the data and its sources along with the methodology. The fourth section presents the model description and empirical results. Finally, in Section 5, conclusion is provided.

1 LITERATURE REVIEW

There have been many studies that focus on the problem of divorce, using a wide arrangement of techniques, variables and data from economic and socio-economic perspective. These variables have included women's earning, female labor force participation, educational level, urbanization rate and also economic factors such as business cycle, inflation, unemployment, household expenditure, household income and so on.

The first study on economic causes of divorce is grounded by Becker (1973, 1974) who argued that the gain of marriage compared to remaining single for any two persons is positively related to their incomes, the relative difference in their wage rates, and the level of non-market variables, such as education or beauty.

Using the utility maximizing model, prediction about the effect of women's earnings on divorce are obscured, so that on the one hand, the finding of numerous studies (e.g. Bitler, Gelbach, Hoynes, and Zavodny, 2004; Booth, Johnson, White, and Edwards, 1984; D'Amico, 1983; Hannan, Tuma, and Groeneveld, 1977) lead to higher probability of divorce as a results of an increment in women income, which is known as the "independence effect". On the other hand, the income effect argues that female labor force participation increases income and reinforces familial relationships, thereby leading to a reduction in the likelihood of divorce (Bremmer and Kesselring, 2004).

A number of studies analyzed the relationship between female labor force participation and divorce. Greene and Quester (1982) and Johnson and Skinner (1986) provided causality debate that divorce raises female labor force participation. Additionally, Bremmer and Kesselring (1999) estimated a VAR model on aggregate data for US divorces and presented statistical evidence in supporting a positive relation from divorce to female participation in labor force. However, the findings of Spitze and South (1985, 1986) and Bentzen and Smith (2002) suggested the negative outcome from female labor force participation to familial conflict and divorce.

Many studies on family instability have focused on the effect of business cycle on divorce rate, but the results have been ambiguous. While Ogburn and Thomas (1922) contended that divorces increase in prosperity and decrease during recession, South (1985), using time series analysis, found the reverse evidence due to existent stress within marriages in recessionary periods and induced extra revenue in expansionary periods.

A macroeconomic indicator that has been shown to have persistent and positive effects on the divorce rate is inflation rate. Nunley (2007), with the use of a structural time-series modeling approach, contended that inflation erodes the purchasing power of money which place significant stress on marriages by reducing consumption of market and home-based goods and leisure. So, the returns from marriage decrease because spouses may be forced to enter labor market to achieve pre-inflation consumption and leisure levels.

The urban environments may have effect on divorce which has been firmly established in some researches (Matthijs, Baerts, and Van de Putte, 2008; Preston, 1984; South and Spitze, 1986; Van Poppel, 1997). Analysts argue that economic and marriage alternatives are more divergent in metropolitan areas and so people in such areas are more conducive to divorce. Sandström (2011) also declared that because of the existence of more qualified labor market and higher wages for females in urbanization areas and so faster reduction of economic interdependence between spouses, divorce can be more attainable in these areas as compared with rural setting.

To the best of our knowledge, the only study that performed on the relationship between divorce and socioeconomic variables in Iran using econometric method is the study of Musai, Tavasoli, and Mehrara (2011) that investigated this relationship, using time series data from 1974 to 2006. The findings indicated significant relationship between inequality in income distribution and divorce, so that increment of income distribution inequality will lead to higher divorce rate. The positive relationship between divorce rate and monthly

expenditures of Iranian households and negative relationship with income per capita and illiteracy rate with the divorce are the other outcomes of the study.

As we can see, despite the different findings, most studies in the area of divorce are confined mainly to Western countries. However, not much is known about divorce in many developing countries, it may be worthwhile investigating if such findings are applicable in developing countries. Therefore, the present study tends to develop a model which incorporates those factors may have impact on the divorce rate in Iran. The following section will discuss how such a model is developed and analysis will be done on the relative data.

2 THE DATA AND METHODOLOGY

All data in this paper have been collected from database of Iran's Statistic Center and time series database of Central Bank of the Islamic Republic of Iran, which are the most valid sources of data in the country. The data is annual and spans 34 year from the period of 1974 to 2008.

In terms of methodology, for analyzing the relationship between the variables, Autoregressive Distributed Lag (ARDL) method is performed. The preference of this method to other methods lies on not being identical order of integration, better performance for small sample size and also the choice of optimal lags of both dependent and explanatory variables (Pesaran, Shin, & Smith, 2001).

The augmented ARDL (p, q_1, \dots, q_k) form is given by the following equations:

$$\alpha(L, p)y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \beta_i(L, q_i)x_{it} + \lambda'w_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\forall_t = 1, \dots, n$$

Where

$$\alpha(L, p) = 1 - \alpha_1L - \alpha_2L^2 - \dots - \alpha_pL^p \quad (2)$$

$$\beta_i(L, q_i) = \beta_{i0} + \beta_{i1}L + \beta_{i2}L^2 + \dots + \beta_{iq_i}L^{q_i} \quad (3)$$

$$\forall_i = 1, 2, \dots, k$$

y_t is the dependent variable, α_0 is the constant term, L is the lag operator so that $Ly_t = y_{t-1}$, w_t is $s \times 1$ vector of deterministic term such as intercept term, time trends, or exogenous variables with fixed lags.

Estimating the long-run relationship with using ARDL approach is applied in two stages. First, the existence of the long-run relationship among all variables will be tested by the following hypothesis:

$$\begin{cases} H_0 = \sum_{i=1}^p \alpha_i - 1 \geq 0 \\ H_1 = \sum_{i=1}^p \alpha_i - 1 < 0 \end{cases} \quad (4)$$

If the sum of coefficient with dependent variable lag is less than 1, the tendency of the dynamic ARDL model is toward long-run equilibrium (i.e. the null hypothesis is rejected). T-statistic quantity for estimating the above test is presented by Banerjee, Dolado, & Master (1992) and is calculated by this equation:

$$t = \frac{\sum_{i=1}^p \hat{\alpha}_i - 1}{\sum_{i=1}^p s\hat{\alpha}_i} \quad (5)$$

If the absolute value of t-statistic is greater than absolute value of critical quantity provided by Banerjee *et al.* (1992) therefore long-run relation between variables can be confirmed.

The next stage is to estimate the long- and short-run coefficients. If we find the long-run relationship in the first level, the long-run coefficients of explanatory variables are calculated by:

$$\hat{\theta}_i = \frac{\bar{\beta}_{i0} + \bar{\beta}_{i1} + \bar{\beta}_{i2} + \dots + \bar{\beta}_{i\hat{q}_i}}{1 - \hat{\alpha}_1 - \hat{\alpha}_2 - \dots - \hat{\alpha}_{\hat{p}}} \quad (6)$$

Where \hat{p} and \hat{q}_i , $i = 1, 2, \dots, k$ are the selected (estimated) values of \hat{p} and \hat{q}_i , $i = 1, 2, \dots, k$.

According to the above explanations, our dynamic model of ARDL for dependent variable, i.e. divorce rate, is as follows:

$$D = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \beta_i D_{t-i} + \sum_{i=0}^n \gamma_i LEX_{t-i} + \sum_{i=0}^k \delta_i LIN_{t-i} + \sum_{i=0}^f \theta_i L_{t-i} + \sum_{i=0}^h \mu_i U_{t-i} + u_t \quad (7)$$

Where D represents divorce rate, LEX and LIN are the average annual household expenditure and average annual income in natural log. L and U also represent the rate of

literacy and urbanism rate. In this equation, the number of optimal lags is denoted by m, n, k, f and h.

The long-run equation of divorce rate with respect to the constant term and the error correction (EC) representation of the ARDL model can be written as follows:

$$D_t = \delta_0 + \delta_1 LEX_t + \delta_2 LIN_t + \delta_3 L_t + \delta_4 U_t + u_{2t} \quad (8)$$

$$\Delta D_t = \Delta \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \hat{\beta}_i \Delta D_{t-i} + \sum_{i=1}^n \hat{\gamma}_i \Delta LEX_{t-i} + \sum_{i=1}^k \hat{\delta}_i \Delta LIN_{t-i} + \sum_{i=1}^f \hat{\theta}_i \Delta L_{t-i} + \sum_{i=1}^h \hat{\mu}_i \Delta U_{t-i} + \phi EC_{-1} + u_{3t} \quad (9)$$

So that in this Equation Δ is the representation of the first differences of the dependent and independent variables and $\hat{\beta}_i, \hat{\gamma}_i, \hat{\delta}_i, \hat{\theta}_i, \hat{\mu}_i$ are the estimated coefficient of Equation (9). ϕ is also the coefficient relating to the error correction term that measures the speed of adjustment.

3 RESULTS AND DISCUSSION

Prior to the testing of cointegration, a test of order of integration for each variables is required to convince us none of the variables is of I(2) or higher order, which is necessity for ARDL approach. Doing so, this study uses Augmented Dickey Fuller (ADF) unit root tests. The ADF test is applied, which uses Schwartz-Bayesian Criterion (SBC) that is better for small samples and also such a criterion selects the smallest possible lag length. The results show that there is a mixture of I(1) and I(0) of underlying variables and therefore, the ARDL method can be proceeded.

Considering Equation (7), dynamic model of ARDL (1, 0, 1, 0, 0) with using Schwartz-Bayesian Criterion and the maximum one lag is estimated. The results are reported in Table 1.

Table 1. The Results of Dynamic ARDL (1, 0, 1, 0, 0) Model

<i>Regressor</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Standard Error</i>	<i>T-Ratio[Prob]</i>
D(-1)	0.337	0.165	2.040[0.051]
LEX	2.605	1.553	1.676[0.105]
LIN	0.798	2.013	0.396[0.695]

LIN(-1)	-3.852	2.013	-1.912[0.066]
L	-0.307	0.085	-3.594[0.001]
U	0.752	0.343	2.191[0.037]
intercept	8.021	10.151	0.791[0.436]
$R^2=0.821$	F-stat= 20.691[.000]		DW=1.869

Results indicate that only the coefficients of literacy and urbanism rates are significant in short-run. However, by using of dependent lagged variable coefficient in short-run model, existence of the long-run relation among variables is tested with considering the hypothesis in Equation (4). T-statistic of the test is calculated equal to -4.01. Since the critical value by Banerjee *et al.* in 95% level of confidence is -3.03, therefore, the null hypothesis of all regressors has zero coefficients for all cases, and the existence of long-run relation is accepted.

The estimation of long-run coefficient is provided in Table 2, which shows that literacy and average annual household income are meaningful variables with the negative effect on the divorce rate. In other words, divorce retards as literacy and average annual household income rises. Urbanization has statistically significant and positive effect on divorce rate in the model. This means that with the increases of the rate of urbanism, the rate of divorce will also increase. However, average annual household expenditure is the only variable that has no relation in long-run. This may interpret that both spouses can understand the rising cost of life (consumer price index) which leads to the increasing of annual household expenditure. Thus, both sides must tolerate such an economic situation.

Table 2. The Results of Estimating ARDL (1, 0, 1, 0, 0) Long-run Relation

<i>Regressor</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Standard Error</i>	<i>T-Ratio[Prob]</i>
LEX	3.931	2.453	1.602[0.121]
LIN	-4.606	2.184	-2.109[0.044]
L	-0.463	0.074	-6.235[0.000]
U	1.136	0.421	2.696[0.012]
intercept	12.098	15.755	0.768[0.449]

After examining long-run relationship among variables, the short-run dynamics of these variables can be determined by the Error Correction Model. This applied and the results are represented in Table 3.

Table 3. The Results of ECM

<i>Regressor</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Standard Error</i>	<i>T-Ratio[Prob]</i>
dLEX	2.605	1.553	1.676[.105]
dLIN	0.798	2.013	0.396[.695]
dL	-0.307	0.085	-3.594[.001]
dU	0.752	0.343	2.191[.037]
dC	8.021	10.151	0.790[.436]
EC (-1)	-0.662	0.165	-4.013[.000]

The coefficient of lagged error correction term EC(-1) reveals how quickly or slowly the variables return to equilibrium and it must be significant with negative sign. The absolute value of coefficient of lagged error correction term is the representation of speed of adjustment to restore to the long term equilibrium and the negative sign indicates this convergence from short term to the long run equilibrium. The coefficient of EC(-1) in our model is -0.662 and this means the increment in the rate of divorce can be reach to a balance in the long-run if the social and economic situations improve.

4 CONCLUDING REMARKS

This study investigates the effect of some economic and socio-economic factors on the divorce. To do so, the divorce rate is regressed on average annual household expenditure and annual household income as economic factors and urbanization and literacy rates as socio-economic factors for the period of 1974-2008, using ARDL approach.

Tests denote that there exist a long run relationship between the dependent variable, i.e. divorce rate and its determinants as explanatory variables. Several conclusions can be extracted from this long run relationship. First, urbanism rate have positive and significant impact on divorce rate. Such that the more increment in urban population, the more divorces will occur. Conversely, literacy has negative effect to divorce which means the more literacy, the less divorce. Second, obtained results about the impact of economic factors on divorce

represent the more effect of household income than household expenditure. Household income has a negative effect on the divorce rate which means that the revenue of a spouse can have a vital effect on divorce. This study explores that with the raise in income, the rate of divorce will decrease. However, the household expenditure, which is not in the couple's hand and mainly depends on the economic situations of the country, has no impact on the divorce rate because of T- ratio of LEX variable in table 2. The result of ECM represents the speed of adjustment towards long run equilibrium. This means that if the economic and socio-economic factors get a better situation, the rate of divorce reach to equilibrium with a high speed equal to 0.66. Hence, policymakers should pay more attention to the impact of such factors on people's life.

Bibliography:

- BECKER, G.S. (1973): A Theory of Marriage: Part I. In: *Journal of Political Economy*, University of Chicago Press, 1973, 81, pp. 813-846.
- BECKER, G.S. (1974): A Theory of Marriage: Part II. In: *Journal of Political Economy*, University of Chicago Press, 1974, 82, pp. 11-26.
- BENTZEN, J. - SMITH, V. (2002): An Empirical Analysis of the Effect of Labor Market Characteristics on Marital Dissolution Rates. *Working Paper, Aarhus School of Business*, 2002.
- BITLER, M.P. - GELBACH, J.B. - Hoynes, H.W. - Zavodny, M. (2004): The Impact of Welfare Reform on Marriage and Divorce. In: *Demography*, 2004, 41, pp. 213-236.
- BOOTH, A. - JOHNSON, D.R. - White, L. - Edwards, J.N. (1984): Women, Outside Employment, and Marital Instability. In: *American Journal of Sociology*, 1984, 90, pp. 567-583.
- BREMMER, D. - KESSELRING, R. (1999): The Relationship between Female Labor Force Participation and Divorce: A Test Using Aggregate Data. In: Paper presented at the International Atlantic Economic Conference, Montreal, Canada, October 1999.
- BREMMER, D. - KESSELRING, R. (2004): Divorce and Female Labor Force Participation: Evidence from Time-Series Data and Cointegration. In: *Atlantic Economic Journal*, 2004, 32, pp. 175-190.

- D'AMICO, R. (1983): Status Maintenance or Status Competition? Wives Relative Wages as a Determinant of Labor Supply and Marital Instability, In: *Social Forces*, 1983, 61, pp. 1186-1205.
- GREENE, W. - QUESTER, A. (1982): Divorce Risk and Wives' Labor Supply Behavior, In: *Social Science Quarterly*, 1982, 63, pp. 16-27.
- HANNAN, M.T. - TUMA, N.B. - GROENEVELD, L.P. (1977): Income and Marital Events: Evidence from an Income-Maintenance Experiment. In: *American Journal of Sociology*, 1977, 82, pp. 1186-1211.
- JOHNSON, W. - SKINNER, J. (1986): Labor Supply and Marital Separation. In: *American Economic Review*, 1986, 76, pp. 455-469.
- MATTHIJS, K. - BAERTS, A. - VAN DE PUTTE, B. (2008): Determinants of Divorce in Nineteenth Century Flanders. In: *Journal of Family History*, 2008, 33, pp. 239–261.
- MUSAI, M. - TAVASOLI, G. - MEHRARA, M. (2011): The Relationship between Divorce and Economic-Social Variables in Iran. In: *British Journal of Arts and Social Sciences*, 2011, 1, pp. 89-93.
- NUNLEY, J.M. (2007): Inflation and Other Aggregate Determinants of the Trend in U.S. Divorce Rates Since the 1960s. In: *Department of economics and finance Working Paper Series* September 2007.
- OGBURN, W.F. - THOMAS, D.S. (1922): The Influence of the Business Cycle on Certain Social Conditions. In: *Journal of the American Statistical Association*, 1922, 18, pp. 324-340.
- PESARAN, H.M. - SHIN, Y. - SMITH, R. J. (2001): Bounds Testing Approaches to the Analysis of Long-run Relationships. In: *Journal of Applied Econometrics*, 2001, 16, pp. 289-326.
- PRESTON, S. (1984): Children and the Elderly: Divergent Paths for America's Dependents. In: *Demography*, 1984, 21, pp. 435-57.
- SANDSTRÖM, G. (2011): Time–Space Trends in Swedish Divorce Behavior 1911–1974. *Scandinavian Journal of History*, 2011, 36, pp. 65–90.
- SOUTH, S. - SPITZE, G. (1985): Women's Employment, Time Expenditure, and Divorce. In: *Journal of Family Issues*, 1985, 6, pp. 307-329.
- SOUTH, S. - SPITZE, G. (1986): Determinants of Divorce over the Marital Life Course, In: *American Sociological Review*, 1986, 51, pp. 583-590.
- SOUTH, S.J. (1985): Economic Conditions and the Divorce Rate: A Time-Series Analysis of the Postwar United States. In: *Journal of Marriage and the Family*, 1985, 47, pp. 31-41.

VAN POPPEL, F. (1997): Family Breakdown in Nineteenth-Century Netherlands: Divorcing Couples in The Hague. In: *The History of the Family*, 1997, 2, pp. 49–72.

Contact

Seyed Nezamuddin Makiyan,
Department of Economics, PHD
University of Yazd, Yazd, Iran,
nmakiyan@yazduni.ac.ir

Marjan Habibi
MA student of Economics
University of Yazd, Iran
m.habibi@stu.yazd.ac.ir

Vnútropolitické determinanty krízovej situácie na Ukrajine

Tetyana Zubro

Abstrakt

Ukrajina zažíva v posledných mesiacoch najhoršiu krízu od vyhlásenia nezávislosti - krízu politickú, ekonomickú, kultúrnu, sociálnu. Článok sa preto zaoberá analýzou základných tendencií transformácie politického systému a faktorov, ktoré mali aj majú vplyv na dnešnú situáciu na Ukrajine (politická elita, osobitosti fungovania štátnej moci, stranícko-politická aktivita občanov, korupcia).

Kľúčové slová: Ukrajina, politická kríza, korupcia, politická kultúra, demokratizácia

JEL Klasifikácia: F50, F59, H79

Abstract

Ukraine in last months is experiencing its worst crisis since independence - political, economic, cultural, social crisis. Therefore, the article analyzes the basic tendencies of transformation of the political system and the factors that have an impact on the current situation in Ukraine (political elite, the particularities of the operation of state power, party-political activity of citizens, corruption).

Key words: Ukraine, political crises, corruption, political culture, democratization

JEL Classification: F50, F59, H79

Úvod

Udalosti na Ukrajine v posledných mesiacoch pútajú pozornosť svetového spoločenstva. Krajina prešla v poslednom období turbulentným vývojom a zažíva najhoršiu krízu od vyhlásenia nezávislosti v roku 1991. Eskalácia násilia v Kyjeve, desiatky obetí, zvrhnutie prezidenta Viktora Janukoviča, odtrhnutie Krymu, separatistické úsilie, nestabilita v juhovýchodných regiónoch krajiny a právna anarchia - to je dnešná podoba Ukrajiny. Politická situácia sa neustále mení a zatiaľ nie je možné sledovať ani náznaky stabilizácie. Regióny na východe a juhu Ukrajiny, v ktorých väčšina obyvateľov hovorí po rusky,

neuznávajú dočasnú ukrajinskú vládu a nedôverujú jej. V tejto súvislosti vzniká veľa otázok. Jednou z nich je, či môže kríza vyústiť do ďalšieho rozdelenia krajiny. Politickí analytici hovoria o patovej situácii a možnosti občianskej vojny, ktorá by spôsobila veľa utrpenia, destabilizovala a zničila krajinu so 46 miliónovým obyvateľstvom.

Keď hovoríme o procese demokratizácie ako o prechode od nedemokratického usporiadania k demokracii, ktorý tvorí niekoľko fáz, je zrejmé, že Ukrajina sa nachádza vo fáze nestabilného obdobia tranzície, ktorá môže, ale nemusí dospieť k demokratickej konsolidácii. Stále aktuálnou zostáva otázka „Ukrajina, čo ďalej?“ Odpoveď na ňu ťažko určiť dopredu. Aj preto sa tento článok sústreďuje na identifikáciu a objasnenie vnútorných determinantov a prekážok, ktoré sa vyskytli v procese demokratickej transformácie Ukrajiny a spôsobili krízu. K najvýznamnejším faktorom, ktoré viedli ku kríze, treba radiť:

- slabosť štátnych inštitúcií a politických strán,
- kultúrne odlišnosti regiónov a politická kultúra,
- korupcia, klientelizmus, vplyv oligarchov.

Ukrajinu charakterizuje „zásadná nevymedzenosť“ základných otázok štátneho usporiadania: parlamentná alebo prezidentská republika, väčšinový, pomerný alebo zmiešaný volebný systém, unitárny alebo federálny štát, neutralita alebo členstvo v určitej únii (politickej, ekonomickej alebo vojenskej). Doteraz nemožno nájsť konsenzus pri určovaní stratégie rozvoja štátu ani medzi politickou elitou Ukrajiny, ani medzi radovými občanmi.

To si vyžaduje fundamentálne skúmanie procesov prebiehajúcich na Ukrajine, ktoré sú kontroverzné a prejavujú sa v pretrvávajúcej nestabilite a kríze. Príspevok si nekladie za cieľ analyzovať celú šírku javov a udalostí, ktoré formovali a formujú politickú situáciu na Ukrajine. Ide skôr o poukázanie na niektoré všeobecné tendencie, ktoré majú vplyv na dnešný kritický stav a v budúcnosti môžu spôsobiť ďalšie problémy na procesy stabilizácie politických procesov.

1 Slabosť štátnych inštitúcií a politických strán

Proces konsolidácie demokracie na Ukrajine komplikuje slabá inštitucionalizácia politického systému. Kľúčové inštitucionálne prvky a pravidlá fungovania sa neustále menia. Otázky prijatia novej ústavy na Ukrajine, zmeny volebných zákonov, reformy verejnej správy, voľby zahraničnopolitickej orientácie zostávajú stále otvorené. Ukrajina je republikou s tzv. semi-prezidentským systémom a s jednokomorovým parlamentom. Štátna

moc sa delí na výkonnú, ktorú reprezentuje prezident a vláda, zákonodarnú moc má parlament a súdnu moc majú sudy. Do roku 1996 sa Ukrajina riadila Ústavou Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky. Ústava nezávislej Ukrajiny bola prijatá v roku 1996, päť rokov po vyhlásení nezávislosti. Ústava bola výsledkom politického kompromisu širokého spektra politických síl a možno povedať, že bola dočasnou dohodou. Prijatie tohto dokumentu neodstránilo kľúčové rozpory medzi jednotlivými štátnymi orgánmi, ktoré existovali v rokoch 1991-1996. Skúsenosti získané pri vykonávaní ustanovení Ústavy odhalili základný problém Ukrajiny - neefektívnosť systému kontroly a rovnováhy v štáte.

Polovica 90. rokov 20. storočia bola poznamenaná mocenským súperením medzi parlamentom a prezidentom. Politické turbulencie viedli k viacerým úpravám ústavy Ukrajiny. Na základe novely ústavy z roku 2004 prezident stratil časť svojich kompetencií v prospech vlády a jej predsedu. V rokoch 2005-2009 nestabilitu v ukrajinskom politickom systéme spôsobili neustále konflikty medzi vtedajším prezidentom Viktorom Juščenkou a predsedníčkou vlády Juliou Tymošenkovou. V roku 2010 nasledovali ďalšie zmeny v rozdelení právomocí najvyšších štátnych orgánov. Ukrajinský parlament (Verhovna rada) schválil zákon, ktorý posilnil právomoci prezidenta ako napríklad právo vymenovať premiéra, ktorého musí schváliť nadpolovičná väčšina poslancov v parlamente, a oklieštil právomoci vlády. Na Ukrajine má prezident v politickom systéme najvýznamnejšie postavenie.

Podľa názoru niektorých autorov zmiešané forma vlády (kombinácia prezidentskej a parlamentnej) v postsovietskych krajinách so silnou prevahou prezidentskej vertikálnej moci predstavujú v podstate rekonštrukciu starého sovietskeho modelu riadenia, kde "samotný prezident, v istom zmysle, prevzal *vedúcu úlohu* komunistickej strany"¹ a mal rozsiahle právomoci v exekutive. V Ukrajine bola zriadená ako hlavný nástroj prezidenta na výkon jeho právomoci Administrácia prezidenta (modifikácia ústredného výboru komunistickej strany), ktorá pôsobí paralelne s ďalšími orgánmi a možno konštatovať, že ide v podstate o druhú paralelnú vládu. Dôležitým nástrojom riadenia v rukách prezidenta sú najvyšší predstavitelia výkonnej moci v regiónoch, ktorí stoja na čele regionálnej štátnej správy. Sú predstaviteľmi exekutívy, vymenúva a odvoláva ich výhradne prezident. Prezident ich vymenúva často bez predloženia návrhu vláde, tak ako to požaduje zákon. Guvernéri vykonávajú svoje

¹WHITE, S. 2003 *Ješčo raz o postkommunističeskoj tranzicii*. In: Socis (Sociologičeskiye issledovanija). – №11. – S.22-30.

právomoci v súlade so strategickou líniou prezidenta, koordinujú svoju činnosť s Administráciou prezidenta, a to napriek skutočnosti, že zákonný postup nie je totožný so zaužívanou praxou.

Treba podčiarknuť, že nestabilitu do politiky vnáša i systém riadenia na regionálnej úrovni, kde paralelne fungujú jednotky, ktorých časť orgánov má charakter orgánov miestnej štátnej správy a časť orgánov pôsobí ako samosprávne orgány. Na čele ukrajinských územnosprávnych jednotiek -oblastí a rajónov - stoja guvernéri, ktorí sú najvyššími zástupcami štátnej administratívy v týchto územno-správnych jednotkách. Popri nich existujú rady oblastí a rady rajónov, ktoré sú volené priamo obyvateľmi týchto územnosprávnych jednotiek. Vzťahy medzi radami a guvernérmi a im podliehajúcej administratívy sú zložité, často medzi nimi vznikajú konflikty, ktoré paralyzujú celý systém riadenia na regionálnej úrovni.

Skoro každá zmena na ukrajinskej politickej scéne viedla k zmene ústavy Ukrajiny. Skupiny pri moci sa usilovali prispôbiť ústavu vlastným potrebám, menili pravidla fungovania najvyšších štátnych orgánov. Treba zdôrazniť zložitosť charakteru tohto procesu, ktorý je dlhodobý a doteraz neukončený. Ústavná reforma už mnoho rokov je rukojemníkom v boji o moc medzi rôznymi skupinami politickej elity Ukrajiny. V súčasnosti sa krajina opäť nachádza v počiatočnej fáze tvorby pravidiel fungovania štátnych inštitúcií, v ktorých sa obmedzená skupina politických a ekonomických aktérov snaží získať moc. Niet pochýb o tom, že v právnom demokratickom štáte ústava zohráva kľúčovú úlohu, ale na Ukrajine tento dokument nie je stabilizujúcim prvkom v procese formovania demokratického politického systému a nestal sa symbolom právneho štátu a deľby moci, ani pre elitu, ani pre bežných občanov.

Jedným z dôležitých faktorov, ktoré ovplyvňujú súčasnú situáciu na Ukrajine je stav jej politickej elity, ktorú charakterizuje neschopnosť viesť konštruktívny dialóg a hľadať politický kompromis v základných otázkach politického zriadenia, neochota dodržiavať demokratické princípy politického správania, ústavu a zákony, prítomnosť autoritárskych tendencií, presadzovanie vlastných politických a ekonomických záujmov pomocou rôznych legálnych a polo legálnych schém. Postoje a správanie ukrajinskej politickej elity brzdia celý proces približovania sa Ukrajiny k Európskej únii. Krajinu ovládajú silné záujmové skupiny, ktoré proti sebe bojujú. Očakávaná „euromajdanu“ na zmeny k lepšiemu v zložení politickej elity zostanú pravdepodobne nerealizované. Ukrajina potrebuje vo vedení štátu osobnosti, ktoré by mohli zjednotiť rozdelenú krajinu. Na ukrajinskej politickej scéne zatiaľ takéto osobnosti absentujú. V podmienkach rozdelenej politickej elity a slabej štátnosti, v ktorej sú

demokratické štruktúry nedostatočne zakotvené v politickom systéme, v procese politickej transformácie rastie na Ukrajine riziko vzniku ďalšej nestability a vzniku krízových situácií. Krízové situácie predstavujú ďalšie nebezpečenstvo pre štát a jeho zvrchovanosť.

Inštitucionálne prostredie a stranický politický systém sú na Ukrajine veľmi nestabilné a ich dôsledkom sú mocenské boje medzi hlavnými politickými subjektmi. Pri analýze osobitostí politických procesov a politickej organizácie ukrajinskej spoločnosti možno definovať podstatné prvky ukrajinského stranícko-politického systému a to najmä:

- predvolebné programy politických strán zamerané na prilákanie hlasov voličov;
- ukrajinské politické strany nefungujú v súlade so svojimi programovými a organizačnými princípmi (až na malé výnimky);
- strany nemajú pozitívne skúsenosti s vypracovávaním a realizáciou programov výstavby strany, a už vôbec nie štátnej správy;
- väčšina súčasných politických strán na Ukrajine nevznikla ako vyjadrenie potrieb občianskej spoločnosti. Tento proces nebol spojený so štrukturalizáciou spoločnosti na určité sociálne skupiny. Politické strany neboli zakladané na základe rozdielnych svetonázorov. Tento proces možno skôr označiť ako reakciu na ambície niektorých politicky aktívnych činiteľov alebo niektorých skupinových záujmov.

Na Ukrajine pokračuje viac ako dve desaťročia proces postkomunistickej transformácie, ktorý má zabezpečiť inštitucionalizáciu demokratického systému. Výsledkom tohto procesu je však najhoršia kríza od vyhlásenia nezávislosti Ukrajiny.

2 Kultúrne odlišnosti / politická kultúra

Najčastejšími príčinami neistoty analytikov pri hodnotení doterajšieho a budúceho možného vývoja Ukrajiny je fragmentárny charakter krajiny, regionálne odlišnosti politickej kultúry, ktoré vyplývajú z rozdielnosti v národnostno-kultúrnej, náboženskej a historickej dimenzii. Dlhoročná „bezštátnosť“ Ukrajiny, prítomnosť autoritárskych tendencií a viacero línií štiepenia v základných socio -kultúrnych komponentoch (*jazyk, náboženstvo, etnická identita*) s ich zreteľnou regionálnou lokalizáciou sa prejavuje v súčasnej etape vývoja vo fragmentácii politickej kultúry ukrajinského obyvateľstva. Fragmentárny charakter politickej kultúry ukrajinského obyvateľstva ovplyvňuje proces demokratickej konsolidácie a voľbu

cesty ďalšieho vývoja ukrajinskej spoločnosti. Prostredníctvom konceptu politickej kultúry možno vysvetliť viacero racionálnych a iracionálnych prvkov ukrajinskej krízy.

Ukrajina je veľkým štátom v centre Európy, ktorý leží medzi Západom a Východom. Situáciu komplikuje skutočnosť, že deliaca čiara pre Ukrajinu pôsobí nielen ako vonkajší, ale aj vnútorný faktor. Krajina má svoj vlastný západ a má svoj vlastný východ. Treba poznamenať, že Ukrajina sa ako štát konštituovala v terajších hraniciach tesne po druhej svetovej vojne. Pred tým boli v rôznych historických obdobiach časti územia dnešnej Ukrajiny súčasťou rôznych krajín (Rusko, Poľsko, Rakúsko - Uhorsko, Československo, Rumunsko) s inými politickými systémami, ideológiou, ekonomikou, kultúrou. Táto skutočnosť mala vplyv na vyznávané hodnoty, názory a postoje obyvateľov. Uvedené odlišnosti viedli na Ukrajine k vytvoreniu štyroch veľkých regiónov (západného, centálneho, južného a východného). V týchto regiónoch sa vytvorili na základe historického vývoja špecifické subkultúry s etnickými, sociálne ekonomickými, kultúrnymi a jazykovými odlišnosťami. Regionálne subkultúry sa líšia integritou politických hodnôt, orientácií, postojov a vzorov správania. Západ a stred bol pod vplyvom západoeurópskych hodnôt, a preto má eurointegračné smerovania. Ukrajinský juhovýchod vždy bol tesne spojený s Ruskom. Mnohé historické udalosti, tradície a symboly sú vnímané, hodnotené a interpretované v rôznych regiónoch iným spôsobom. Často úplne opačne. Každý región má svoje vlastné symboly, svojich vlastných hrdinov, a každá strana má "svoju pravdu".

Analýza politickej typológie regiónov Ukrajiny a prieskumov verejnej mienky ukazuje, že najvýznamnejšie rozdiely v názoroch medzi obyvateľmi ukrajinských regiónov spočívajú v jazykovej otázke a v zahraničnopolitických orientáciách. Ústava stanovuje, že štátnym jazykom Ukrajiny je ukrajinský jazyk.² Ale na Ukrajine hovorí v dôsledku viacerých faktorov veľké percento obyvateľov po rusky. Keď sa pozrieme na čísla situácia vyzerá nasledovne: 43,7% občanov považuje ukrajinský jazyk za svoj materinský, pre takmer štvrtinu (26%) je materinským jazykom jazyk ruský, a 28,7% respondentov používajú aj ukrajinčinu, aj ruštinu v rovnakej miere.³ Medzi západnou a východnou časťou Ukrajiny sú významné rozdiely v jazykovej príslušnosti.

²*Konštytucia Ukrajiny, čl. 10* [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

³Sociologične doslidžeňa Centum Razumkova 7-19.10.2008. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=436

Pre budúci vývoj Ukrajiny sú veľmi dôležitým faktorom súčasné nepokoje na východe a juhu krajiny. Občania týchto regionov žiadajú zmenu administratívneho členenia Ukrajiny z unitárneho na federatívny štát, v ktorom by východné a južné regióny tvorili jeden celok. Požiadavky východu a juhu na federatívne usporiadanie krajiny dočasná vláda Ukrajiny zatiaľ ignoruje. Hoci odborníci sú presvedčení, že napriek tomu, že federalizácia by skutočne vyriešila mnoho problémov v krajine, je takýto scenár v blízkej budúcnosti nepravdepodobný. Uvažuje sa o ústavnej reforme a vláda prijala rozhodnutie o likvidácii oblastných štátnych administrácií.⁴ Tento proces zatiaľ nie je koncepcie rozpracovaný.

Niektorí ukrajinskí autori zastávajú názor, že súčasný inštitucionálny model ukrajinského štátu existuje v rozpore so skutočným stavom ukrajinskej spoločnosti a charakterom politickej kultúry jej obyvateľov. Tento model neposkytuje tak základné podmienky pre dobré fungovanie spoločnosti. Existuje určitý odstup medzi zmenami v politickej štruktúre a politickej kultúre ukrajinskej spoločnosti.⁵ Kongruencia medzi kultúrou a štruktúrou je narušená. Možno by preto malo byť jednou z hlavných úloh modernizácie ukrajinského politického systému odstránenie tohto rozporu a hľadanie rovnováhy medzi štrukturálnymi a kultúrnymi prvkami.

V prípade Ukrajiny môžeme hovoriť len o formovaní segmentu demokratickej politickej kultúry popri existencii stále pretrvávajúcich ďalších vplyvných segmentov - autoritárskeho a nacionalistického. Preto je charakter politickej kultúry obyvateľov Ukrajiny kombináciou pozostatkov autoritárskej politickej kultúry, národnej idey, paternalizmu, regionálnych rozdielov, osobných záujmov a klientelizmu, formálneho alebo procedurálneho dodržiavania demokratických princípov, vysokej miery nedôvery voči štátnym inštitúciám, ambivalencii hodnôt a orientácií.

Zatiaľ je veľmi ťažké nájsť znaky zmiernenia prejavov polarizácie, ktoré by boli dôkazom o zmene hodnôt, orientácií, postojov a vytvorili by základ pre demokratickú konsolidáciu prostredníctvom eliminácie štiepenia politickej kultúry. Tieto procesy by mohli zjednotiť štát a občiansku spoločnosť. Otázka dosiahnutia spoločenského konsenzu v strategických otázkach ako aj v oblasti formovania občianskej politickej kultúry je stále otvorená. Nedostatok zhody v základných hodnotách, cieľoch a ideáloch spoločenského

⁴ *Jaceňuk chočet likvidirovat' oblastnye administracii* [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.day.kiev.ua/ru/news/250314-yacenyuk-hochet-likvidirovat-oblastnye-administracii>

⁵ NAHORNA, L. 1998. *Polityčna kultúra ukrajinskoho narodu: istoryčna retrospektyva i sučasni realii*. – Kyjiv: Stylos. – s. 182.

vývoja priviedli Ukrajinu k politickému konfliktu a chaosu, ktorý môže vyústiť do ďalšieho rozpadu krajiny.

3 Korupcia, klientelizmus a vplyv oligarchov

Významnými faktormi, ktoré priviedli Ukrajinu do zložitej politickej a ekonomickej situácie, je korupcia a klientelizmus. Korupcia zostáva hlavným a najrozšírenejším problémom na Ukrajine. Nástup prezidenta Viktora Janukovyča a jeho Strany regiónov situáciu iba zhoršil. Rozmery korupcie sú nevídané a prítomné v takmer všetkých štruktúrach vlády, politiky, súdnictva i podnikateľskej sféry. Odborník na východnú Európu Alexander Duleba zastáva názor, že prvotným dôvodom protestov a vypuknutia krízy na Ukrajine bolo odloženie podpísania asociačnej dohody medzi Ukrajinou a Európskou úniou. Demonstranti v uliciach nesúhlasili "s politikou vládnutia prezidenta Viktora Janukovyča. Problémom, prečo sú Ukrajinci v uliciach je, že za štyri roky Janukovyč a vláda vedená Mikolom Azarovom dovedli krajinu na pokraj štátneho bankrotu. Podľa ratingových agentúr je Ukrajina na štvrtej priečke v rebríčku krajín s najväčším rizikom štátneho bankrotu".⁶

Výrazné zhoršenie politickej situácie v krajine viedlo k zníženiu ratingu dlhodobých záväzkov Ukrajiny v cudzej mene o jeden stupeň na CCC ratingovou agentúrou *Standard & Poor's (S&P)*. Ide o druhé zníženie ratingu za posledné mesiace. Zároveň *S&P* stanovila negatívny výhľad, čo znamená, že rating sa do 12 mesiacov môže opäť znížiť. Ako dôvod agentúra uviedla výrazné zhoršenie politickej situácie v krajine.⁷ O zložitej ekonomickej situácii svedčia aj iné čísla. Ukrajina sa nachádza na hranici ekonomického a finančného bankrotu. Inflácia dosiahne v tomto roku 12-14%. Celkový objem fiškálneho deficitu činí 28 miliárd USD. Ak vláda neprijme balík stabilizačných opatrení, Ukrajine hrozí default. Krajina dlhuje 13 miliárd USD, ktoré musia byť splatené v tomto roku a 16 miliárd USD - do konca roka 2015.⁸ Aby sa zabránilo úplnému kolapsu potrebuje mať Ukrajina v

⁶DULEBA, A. 2013 *Na Ukrajine nejde o Úniu. Ale o peniaze*. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://style.hnonline.sk/vikend-140/na-ukrajine-nejde-o-uniu-ale-o-peniaze-59779>

⁷*Rating Ukrajiny klesol na CCC, krajina sa blíži k bankrotu*. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.teraz.sk/ekonomika/rating-ukrajina-ccc/74712-clanok.html>

⁸Thompson, M., Wallace, G. 2014 *Ukraine crisis: Why it matters to the world economy*. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://money.cnn.com/2014/03/02/news/economy/ukraine-economy>

najbližších týždňoch peniaze hneď. Súčasná vláda uviedla, že nato, aby predišla bankrotu v najbližších dvoch rokoch potrebuje zahraničnú pomoc na úrovni minimálne 35 miliárd USD. Vláda požiadala Medzinárodný menový fond (MMF) o finančnú pomoc v hodnote 15 miliárd USD. V najbližších niekoľkých mesiacoch budú nevyhnuté okamžité reformy. Dočasná vláda predložila vládny návrh "veľmi nepopulárnych" úsporných opatrení. Napríklad, v rámci úsporných opatrení vláda navrhla zníženie počtu štátnych úradníkov o 10%, zmrazenie minimálnej mzdy a životného minima, zvýšenie od 1. mája 2014 cien zemného plynu pre domácnosti o viac ako 50%. Ďalší rast cien plynu by mal pokračovať podľa pevne stanoveného harmonogramu až do roku 2018. Energetickým spoločnostiam sa zvýšia ceny o 40% od 1. júla 2014.⁹

Klientelizmus, nepotizmus a udržiavanie mocenských sietí je faktorom, ktorý ovplyvňuje všetky sféry života spoločnosti, ekonomiku a politickú situáciu. Klientelizmus ako negatívny jav má na Ukrajine rôzne podoby.

Celý politický systém krajiny funguje na základe priateľských alebo iných osobných vzťahov. Tieto vzťahy vytvárajú ucelenú dostatočne širokú a silnú sieť, ktorá je brzdou pre ekonomický a kultúrny rozvoj celej spoločnosti. V politike Ukrajiny sú bežným javom úplatky, podplácanie, očierňovanie protikandidátov, zneužívanie médií, vydierania, a klientelizmus. Všetky tieto nekalé praktiky slúžia ako prostriedkom na osobné obohatenie sa či získavanie financií pre ďalšie uskutočňovanie vlastných záujmov. Jedným z najbežnejších javov v spoločnosti je nepotizmus., ktorý sa často využívaný ako nástroj na ovládanie finančných tokov.

V posledných rokoch bol proces obohacovania sa v rukách prezidenta Janukovyča a jeho najbližšieho okolia. Ich zástupcovia preberali podniky podnikateľov, rozdeľovali finančné toky. Nimi riadení manažéri privatizovali štátne podniky pomocou rôznych schém. Bežne používanou praxou bolo umelé privedenie spoločnosti do konkurzu a následne realizovaného predaj za najnižšiu možnú cenu. Už o rok neskôr spoločnosť vykazovala obrovské zisky. Vláda prezidenta Janukoviča potláčala malú a strednú podnikateľskú sféru do takej miery, že práve toto vyvolalo odpor občanov proti prezidentovi. Podľa Dulebu: "Štát utláča malých a stredných podnikateľov. Na daňových úradoch, v polícii [...] je

⁹Ukrajina zvýši ceny plynu pre domácnosti o 50%. 2014 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.energia.sk/spravodajstvo/zemny-plyn-a-teplo/ukrajina-zvysi-ceny-plynu-pre-domacnosti-o-50/12798/>

obrovský problém s korupciou. Strední a malí podnikatelia už zabudli na to, že štát by im mal vracať DPH. Ľudia si povedali, že už toho majú dosť."¹⁰ Syn prezidenta Alexander Janukovič za posledné roky zbohatol a podľa časopisu *Korrespondent* za obdobie, kým jeho otec bol prezidentom, získal majetok na sumu 133 milióna USD.¹¹ Súdnictvo sa tiež stále nachádza pod intenzívnym politickým tlakom a do značnej miery uskutočňuje vôľu tých, ktorí sú pri moci.

Kvôli klientelizmu a korupcii dlhodobo klesá ochota zahraničných investorov podnikat' na Ukrajine. Hoci ukrajinská vláda dlhodobo deklarovala záujem o zahraničné investície, jej predstaviteľom sa nepodarilo presadiť do zákonov medzinárodné skúsenosti v podpore zahraničných investícií, odstrániť prekážky v legislatíve a praxi. Právne predpisy si navzájom často odporovali a komplikovali aj bez toho zložité zákonodarstvo. Vymožitelnosť práva je na nízkej úrovni.

Nie len na ekonomiku Ukrajiny, ale na celý politický systém a štát majú veľký vplyv ukrajinskí oligarchovia. Kontrolujú takmer všetky sféry života spoločnosti - hutnícky a chemický priemysel, energetiku, obnoviteľné zdroje, finančný sektor. Podľa názoru Juraja Marušiaka kontrolujú oligarchovia na Ukrajine nielen priemyselné aktíva, ale aj médiá vrátane najvplyvnejších televíznych kanálov. Investujú do poľnohospodárstva, jeden z najdynamickejších rastúcich sektorov ukrajinskej ekonomiky.¹²

Príkladov prepojenia veľkého biznisu a politiky je nespočetne množstvo. Petro Porošenko, podnikateľ - miliardár, bývalý minister zahraničných vecí a minister hospodárskeho rozvoja a obchodu sa uchádza o kreslo hlavy štátu vo voľbách v máji 2014. Má zatiaľ najvyššie preferencie. Podľa posledných prieskumov verejnej mienky ho až 29,4% obyvateľov.¹³ Je považovaný za politika schopného dohodnúť sa s rôznymi politickými prúdmi. Ako jediný z ukrajinských oligarchov otvorene podporoval protestné hnutia v Kyjeve.

¹⁰DULEBA, A. 2013 *Na Ukrajine nejde o Úniu. Ale o peniaze*. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://style.hnonline.sk/vikend-140/na-ukrajine-nejde-o-uniu-ale-o-peniaze-597793>

¹¹ *storija odnoj Semji. Korrespondent vyjasnil sekret stremitel'nogo karjernogo rosta okruzheniya syna Janukoviča*. 2013 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1497612-istoriya-odnoj-semi-korrespondent-vyyasnil-sekret-stremitel'nogo-karernogo-rosta-okruzheniya-syna-yanu>

¹² *Marušiak: Ukrajina by v Putinovej Colnej Únii zrejme stagnovala*. 2014 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.teraz.sk/zahranicie/marusiak-ukrajina-rozhovor/74341-clanok.html>

¹³ *Sociologične doslidžeňa. Centrum Razumkova*. 7-19.10.2008. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=436

Rovnako ako v predchádzajúcich rokoch oligarchovia prenikajú do vládnych štruktúr. Na posty guvernérov na východe Ukrajiny sú menovaní miliardári Igor Kolomojskij v Dnepropetrovske a Sergej Taruta v Donecku. Na čele ministerstva vnútra je multimilionár Arsen Avakov.

Záver

Ukrajinská politická elita nedokázala za 23 rokov nezávislosti využiť dôveru občanov na zlepšenie podmienok demokratického riadenia, na boj proti korupcii a vybudovanie nezávislého súdnictva. Prekážkou na ceste k demokratizácii Ukrajiny sa stali mocenské boje v krajine spojené najmä s nejasným rozdelením kompetencií, nestabilným straníckym systémom, nefunkčnosťou právneho a ústavného systému, prepojenosťou politikov a podnikateľských kruhov s korupciou a ďalšími zásadnými nedostatkami a problémami. Priviedli krajinu na okraj priepasti.

Proces transformácie bol zložitý a vykazoval veľa protichodných tendencií, ktoré brzdili proces demokratizácie na Ukrajine. Na základe uskutočnenej analýzy možno vymedziť charakteristiky a javy politického vývoja. Patri medzi nich:

- 1) inštitucionálna nestabilita ukrajinského politického systému a slabosť vládnych inštitúcií.
- 2) chýbajúca účinná a demokraticky zmýšľajúca politická elita, konfrontačný štýl správania sa medzi konkurenčnými politickými skupinami, existencia oligarchických finančných štruktúr v rámci politickej elity Ukrajiny, nepriehľadný a neverejný systém prijímania politických rozhodnutí.
- 3) neúčinnosť systému politických strán, slabá stranícka identifikácia obyvateľov Ukrajiny.
- 4) nedostatočne štruktúrovaná občianska spoločnosť, ktorá má len obmedzené možnosti vplyvu na politický systém.
- 5) klientelizmus, nepotizmus a korupcia ako systémové javy nedemokratického fungovania orgánov štátnej moci.

Tieto faktory neumožňujú stanoviť jasnú trajektóriu budúceho vývoja. Hoci definitívne závery sú zatiaľ predčasné. Transformácia pokračuje. Kríza v krajine sa prehľbuje. Dočasná ukrajinská vláda musí čeliť viacerým výzvam. K jej úlohám pre najbližšie obdobie musí patriť stabilizácia ekonomiky, odzbrojenie radikálov v krajine, obnovenie ústavného poriadku, revízia vzťahov medzi centrom a regiónmi, aby sa zastavilo

ďalšie delenie Ukrajiny. V neposlednom rade musí ísť o demokratickú konsolidáciu politických inštitúcií s reálnou deľbou moci.

Použitá literatúra:

DULEBA, A. 2013 *Na Ukrajine nejde o Úniu. Ale o peniaze.* [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://style.hnonline.sk/vikend-140/na-ukrajine-nejde-o-uniu-ale-o-peniaze-597793>

Istoriya odnoj Semji. Korrespondent vyjasnil sekret stremitel'nogo karjernogo rosta okruženija syna Janukoviča. 2013 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1497612-istoriya-odnoj-semi-korrespondent-vyyasnil-sekret-stremitel'nogo-karernogo-rosta-okruzheniya-syna-yanu>

Jaceňuk chočet likvidirovat' oblastnye administracii. 2014 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.day.kiev.ua/ru/news/250314-yacenyuk-hochet-likvidirovat-oblastnye-administracii>

Konstytucia Ukrajiny, čl. 10 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Marušiak: Ukrajina by v Putinovej Colnej únii zrejme stagnovala. 2014 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.teraz.sk/zahranicie/marusiak-ukrajina-rozhovor/74341-clanok.html>

NAHORNA, L. 1998. *Polityčna kultúra ukrajinskoho narodu: istoryčna retrospektyva i súčasni realii.* – Kyjiv: Stylos. – 278 s.

Rating Ukrajiny klesol na CCC, krajina sa blíži k bankrotu. 2014 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.teraz.sk/ekonomika/rating-ukrajina-ccc/74712-clanok.html>

Sociologične doslidžeňa. Centrum Razumkova. 7-19.10.2008. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=436

THOMPSON, M., WALLACE, G. 2014 *Ukraine crisis: Why it matters to the world economy.* [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://money.cnn.com/2014/03/02/news/economy/ukraine-economy/>

Ukrajina na starti prezidentskych vyboriv. Rezul'tat sociologičneho doslidžeňa. [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.socis.kiev.ua/ua/press/rezultaty-sotsiolohichnoho-doslidzhennja-elektoralni-orijentatsiji-ukrajintsiv.html>

Ukrajina zvýši ceny plynu pre domácnosti o 50%. 2014 [cit. 30.03.2014]. Dostupné na internete [online]: <http://www.energia.sk/spravodajstvo/zemny-plyn-a-teplo/ukrajina-zvysi-ceny-plynu-pre-domacnosti-o-50/12798/>

WHITE, S. 2003 *Ješčo raz o postkommunističeskoj tranzicii*. In: Socis (Sociologičeskije issledovanija). – №11. – S.22-30.

Informácie o autorovi

Mgr. Tetyana Zubro, PhD.

Katedra medzinárodných politických vzťahov

Fakulta medzinárodných vzťahov

Ekonomická univerzita v Bratislave

tetyana.zubro@euba.sk

Analýza afrického ťažobného priemyslu

Milan Lukáč

Abstrakt

Autor sa vo svojom príspevku zaoberá ťažobným priemyslom v Afrike a všetkými súvislosťami, ktoré sa týkajú daného odvetvia v regióne. Venuje sa ako historickej pozícii Afriky v danom odvetví, tak aj geografickému rozloženiu nerastných surovín, začarovanému kruhu chudoby v Afrike, vízii afrického ťažobného priemyslu a štruktúre priamych zahraničných investícií v regióne a odvetví.

Kľúčové slová: ťažobný priemysel, Afrika, priame zahraničné investície

JEL klasifikácia: O13

Abstract

The author deals in his article with mining industry in Africa and all the circumstances connected to the topic. The article is devoted to the historical position of Africa in the industry, the geographical deployment of minerals, circle of poverty in Africa, Africa mining vision and structure of foreign direct investments in the region and in the area of mining.

Key words: mining industry, Africa, foreign direct investments

JEL Clasifikation: O13

Úvod

Afrika vystupuje v rámci medzinárodných ekonomických vzťahov do popredia najmä vďaka svojej bohatej surovinovej základne. Napriek nedostatočnému preskúmaniu všetkých prírodných zdrojov, disponuje Afrika podľa KPMG 30 % svetových zásob minerálov, 40 % svetových zásob zlata, 60 % zásob kobaltu, viac ako 80 % zásob mangánu a 90 % svetových

zásob platiny.¹ Uvedené zásoby zatriktívňujú Afriku najmä zo strany tých svetových ekonomík, ktoré zaznamenávajú vysoké tempá rastu a ich dopyt po surovinách je neustále rastúci. V súčasnosti vystupuje do popredia veľmi frekventovane príchod (migrácia) zahraničných spoločností do afrického ťažobného priemyslu, ktorý láka dané spoločnosti najmä z hľadiska potenciálnych nevyčerpaných zdrojov rôznych surovín (vo veľkom zastúpení aj vzácne suroviny). Vysoká cena ťažby v rozvinutých krajinách, rastúce ceny nerastných surovín na svetových trhoch ako aj rozsiahla disponibilita nerastných surovín v Afrike motivovali transnacionálne ťažobné korporácie k rozširovaniu svojho portfólia investícií do Afriky. Táto skutočnosť rovnako súvisela s cenou pracovnej sily, ktorá je aj napriek vysokej mechanizácii ťažby dôležitým faktorom nákladov. Ľahký vstup zahraničných spoločností do niektorých afrických ekonomík so slabo fungujúcim štátnym aparátom a tiež aj nízka environmentálna ochrana boli rovnako motivujúcimi faktormi pre rozvoj investícií v Afrike. Vzhľadom na nestále a problematické politické prostredie vo viacerých surovinovo bohatých afrických štátoch využívajú mnohé zahraničné ťažobné spoločnosti nástroje Svetovej banky ako na zvýhodnené financovanie svojich investícií, tak aj na zaisťovanie proti politickým rizikám.

1 História a súčasnosť v africkom ťažobnom priemysle

Ešte pred koloniálnym rozdelením sa Afrika vyznačovala rozsiahlou ťažbou minerálov. Väčšina afrických kmeňov ťažila železnú rudu, z ktorej vyrábali nástroje a obchodovali s nimi v rámci susedských komunit. V rámci afrického kontinentu sa nachádzali odlišné typy (kvalita) železnej rudy, ktorá bola získavaná prostredníctvom povrchovej a aluviálnej ťažby. Spracovávanie železnej rudy prebiehalo prostredníctvom tavenia v malých peciach, kovania a produkcie rôznych predmetov. Rovnako dôležitou bola ťažba medi, z ktorej boli rovnako produkované rôzne nástroje, predmety každodennej spotreby, ako aj šperky. V tomto období bola najznámejšie získavanie medi v oblasti tzv. Copper belt (nachádza sa v centrálnej Afrike v štátoch Zambia a Demokratická republika Kongo a vyznačuje sa vysokým zastúpením zásob medenej rudy), ktoré bolo následne prebraté zahraničnými spoločnosťami v priebehu koloniálneho rozdelenia Afriky. Ťažba medi

¹KPMG: *Merger & Acquisition FDI into Africa's Mining Sector*. [cit.2014-16-01]. Dostupné na internete: <<http://www.kpmg.com/Global/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/foreign-direct-investment-into-africas-mining-sector-v2.pdf>>

prebiehala prostredníctvom povrchovej, ako aj hĺbkovej ťažby. Okrem úžitkových predmetov zohrávala dôležitú úlohu produkcia šperkov a ozdôb z medi. Spôsoby zaužívané pri ťažbe medi boli rovnako používané aj pri ťažbe zlata (remeselná ťažba a drobná ťažba v malom rozsahu). Ťažba zlata mala najdlhšiu históriu najmä na severovýchode, západe a juhu Afriky. Ešte pred zavedením koloniálneho systému bola západná a južná Afrika významným exportérom zlata do celého sveta. Počas koloniálneho systému boli využívané znalosti pôvodného obyvateľstva pri ťažbe zlata a prieskume ložísk zlata. Súčasná ťažba zlata malými spoločnosťami (remeselníkmi) je rovnako silno prepojená na praktiky, ktoré boli zaužívané ešte pred zavedením koloniálneho systému. Pred ovládnutím Afriky koloniálnymi mocnosťami mal významnú pozíciu v Afrike aj obchod so solami. Najvýznamnejšími regiónmi získavania solí boli Sahelská a Saharská oblasť, kde sa nachádzali zásoby solnatých hornín ako aj jazerá, z ktorých sa prostredníctvom rýchleho odparovania získavali tieto soli.²

História Afriky poznačená koloniálnym systémom sa z mnohých hľadísk podieľa na súčasnom stave a problémoch, ktorým čelia jednotlivé štáty Afriky. Mnohé surovinovo bohaté africké štáty sa tiež stretli so syndrómom holandskej choroby. Vo všeobecnosti možno pod pojmom holandská choroba ponímať neefektívne využívanie príjmov z nerastného bohatstva, to znamená, že buď sú príjmy z týchto surovín sústredované a neefektívne využívané úzkou skupinou ľudí (na úkor ostatných) alebo sú využívané na financovanie vojenských režimov, resp. násilným spôsobom udržiavaných politických elít (nákupom zbraní a umelým udržiavaním moci politických elít).

Keď by sme porovnali niektoré iné rozvojové krajiny s Afrikou, tak vyťažené suroviny a polotovary tvorili v roku 2011 80 % podiel na tovarovom exporte Afriky v porovnaní napr. s Brazíliou (60 %), Indiou (40 %) a Čínou (14 %). Táto skutočnosť sa javí ako výrazný problém v Afrike, ktorá exportuje nespracované nerastné suroviny a neprofituje z pridanej hodnoty, ktorá je vytváraná spracovávaním týchto surovín.³ Uvedený podiel na exporte rovnako indukuje vysokú závislosť na exporte nerastných surovín, silný vplyv volatility cien týchto surovín na príjmy jednotlivých afrických štátov, ako aj nedostatočný rozvoj odvetvovej

²United Nations Economic Commission for Africa: *Minerals and Africa's Development*. [cit.2014-19-02]. Dostupné na internete: <http://www.uneca.org/sites/default/files/publications/mineral_africa_development_report_eng.pdf> s.11

³African Development Bank: *African Economic Outlook 2013*. [cit.2014-05-02]. Dostupné na internete: <<http://www.undp.org/content/dam/rba/docs/Reports/African%20Economic%20Outlook%202013%20En.pdf>> s. 112

štruktúry hospodárstiev daných štátov. Táto skutočnosť sa rovnako týka aj prílevu PZI, ktoré sú primárne orientované na primárny sektor – ťažobný priemysel.

Štruktúra ekonomiky s dominantným primárnym sektorom a zahraničnými investíciami do neho nevytvára dostatočné príležitosti pre štrukturálne zmeny a smerovanie ekonomiky k znalostnej a sofistikovanejšej báze. Daná skutočnosť je veľmi výrazná pri domácej pracovnej sile, ktorá nemá možnosť rozvíjať sa prostredníctvom zahraničných spoločností, resp. nie sú vytvárané také pracovné pozície, s ktorými by súviselo získavanie dodatočného špecifického vzdelania, čím sa nerozvíja ľudský kapitál pracovnej sily.

Rozvoj silného primárneho sektora je avšak naefektívnejšou a jedinou cestou pre štrukturálnu transformáciu afrických štátov. Primárny sektor môže zabezpečovať štrukturálne zmeny pre celú ekonomiku prostredníctvom 4 faktorov:

1. vytvorením zamestnanosti pre veľkú masu nízko kvalifikovanej pracovnej sily a s ňou spojený rast dopytu na trhu,
2. rozvoj odvetví naviazaných na ťažobný priemysel,
3. zdroj vládnych príjmov z ťažobného priemyslu,
4. prílev zahraničných investícií zabezpečuje rast kapitálu a know-how.⁴

1. 1 Začarovaný kruh chudoby

Afrika čelí začarovanému kruhu chudoby, ktorý vyplýva z celkovej nízkej ekonomickej aktivity a narušenému ako hospodárskemu prostrediu, tak aj zlému a neefektívnemu fungovaniu aparátu jednotlivých štátov. Ekonomické faktory sú veľmi úzko napojené na sociálne faktory, ktorých deviácie sa prejavujú najmä v nízkej vzdelanostnej úrovni obyvateľstva, nedostatočnej úprave pracovného práva, ako aj zlých a nehumánných pracovných podmienkach a zaobchádzaní s pracovnou silou. Nedostatok diverzifikovanej ekonomickej aktivity naprieč všetkými hospodárskymi sektormi nezabezpečuje dostatočný dopyt na trhoch afrických štátov. Príčinou slabej ekonomickej aktivity je rovnako už spomenutá nedostatočná vzdelanostná úroveň africkej pracovnej sily, ktorá je príčinou nízkej atraktivity pre zahraničných investorov, ktorí by svojimi investíciami mohli vytvárať

⁴African Development Bank: *African Economic Outlook 2013*. [cit.2014-05-02]. Dostupné na internete: <<http://www.undp.org/content/dam/rba/docs/Reports/African%20Economic%20Outlook%202013%20En.pdf> > s. 122

pracovné pozície, čo by v konečnom dôsledku viedlo k rastu príjmov obyvateľov a rastu dopytu na trhu. Negatívom pre rozvoj zahraničných investícií je rovnako nestabilné politické a ekonomické prostredie v mnohých afrických štátoch, ktoré predstavuje hrozbu pre investorov v podobe zoštatnenia alebo potenciálnych vojenských konfliktov v týchto štátoch.

Na základe všetkých týchto skutočností je najpravdepodobnejší vstup na africké trhy najmä zo strany spoločností smerujúcich do ťažobného priemyslu vzhľadom na rozsah nálezis v Afrike, vysokú profitabilitu tohto odvetvia a stále rastúci dopyt po nerastných surovinách a energetických zdrojoch na trhoch hospodársky vyspelých štátov. Dôležitým faktorom pri investíciách do ťažobného priemyslu je aj to, že ťažobné spoločnosti sú veľké transnacionálne korporácie s veľkou ako ekonomickou, tak aj politickou silou v medzinárodnom hospodárskom prostredí. Či už pre získanie zábezpek zo strany medzinárodných organizácií (napr. IFC, MIGA) alebo vo vyjednávaní s miestnymi politickými elitami môžu dosiahnuť najväčší úspech práve transnacionálne korporácie. Začarovaný kruh chudoby sa ďalej nesie prostredníctvom nízkeho dopytu na domácich trhoch v podobe nízkych investícií (reinvestovaného zisku), čo vedie k ekonomickej stagnácii, nízkym príjmom do štátnych rozpočtov a nízkym výdavkom zo strany vlád na vzdelávanie.

2 Dispozícia nerastných surovín v Afrike

V nasledujúcej časti sa budeme venovať prehľadu disponibility nerastných surovín vo vybraných štátoch Afriky, ktorý sme spracovali na základe interaktívnej mapy internetového portálu africanmining.com.

Juhoafrická republika disponuje zásobami zlata, platiny a diamantov a je najväčším producentom zlata v Afrike, operuje v nej 115 ťažobných spoločností. Senegal disponuje zásobami zlata, fosfátov a minerálnych pieskov, pričom 20 % príjmov z exportu tvoria príjmy z ťažobného priemyslu. V Senegale sa realizuje 11 ťažobných spoločností. V mali sa nachádzajú vyťažiteľné zásoby zlata, uránu a bauxitu, pričom zlato tvorí najväčší podiel na exporte minerálov. Ťažbu v Mali zabezpečuje 34 ťažobných spoločností. V Burkina Faso sa vyskytujú zásoby zlata, mangánu a zinku a je 4. najväčším producentom zlata v Afrike, na ťažbe sa podieľa 38 ťažobných spoločností. Pobrežie slonoviny má zásoby ropy približne 100 mil. barelov, disponuje zásobami zlata, ropy a medi, pričom o ťažbu sa stará 14 ťažobných spoločností. Ghana vlastní zásoby zlata, mangánu a bauxitu a je 2. najväčším producentom zlata v Afrike. Ťažbu v Ghane zabezpečuje 35 ťažobných spoločností. Nigéria disponuje

zásobami zlata ropy a železnej rudy a veľkosťou svojich zásob ropy sa považuje za najväčšieho producenta ropy v Afrike. O ťažbu sa stará 6 ťažobných spoločností. Eritrea sa vyznačuje najmä zásobami medi, zinku a olova. Špecifická je tým, že malé ťažobné subjekty vyprodukujú 550 kg zlata ročne. O ťažbu v Eritrei sa stará 5 ťažobných spoločností. V Kamerune sa nachádzajú zásoby zlata, železnej rudy a ropy, pričom ropa tvorí až 50 % exportu krajiny. Ťažbu zabezpečuje 12 ťažobných spoločností. Republika Kongo disponuje rovnako ako Kamerun zásobami zlata, železnej rudy a ropy, ropa tvorí 50 % exportu krajiny, na ťažbe sa podieľa 9 ťažobných spoločností. Demokratická republika Kongo sa realizuje v ťažbe medi, kobaltu a diamantov, pričom ťažobný priemysel tvorí až 90 % jej exportu. V DR Kongo operuje 28 ťažobných spoločností. Tanzánia sa vyznačuje zásobami drahokamov, niklu a diamantov a je 3 najväčší producent zlata v Afrike. Ťažbu zabezpečuje 48 ťažobných spoločností.

Zambia je druhým najväčším producentom kobaltu na svete a disponuje tiež zásobami medi, olova a zinku. V jej ťažobnom priemysle sa realizuje 24 ťažobných spoločností. Zimbabwe sa realizuje v ťažbe zlata, chromitanu a uhlia, pričom zlato má najväčší podiel na exporte minerálov. Ťažbu v Zimbabwe zabezpečuje 16 ťažobných spoločností. Botswana ťaží najmä meď, nikel a kobalt a je jedným z popredných producentov diamantov na svete. Na jej trhu operuje 29 ťažobných spoločností. Namíbia disponuje zásobami diamantov, uránu a zlata. Je najväčším producentom uránu v Afrike a v oblasti ťažby sa na jej trhu realizuje 41 spoločností.⁵

Americkí geológovia odhadujú zásoby bauxitu, kobaltu, priemyselných diamantov, mangánu, fosfátov, platiny a zirkónu za najväčšieho, resp. druhého najväčšieho na svete.⁶ Ako problematické sa pre africký ťažobný priemysel javí, že väčšina vyťažených surovín sa exportuje v surovej forme a nepodlieha ďalšiemu spracovaniu v afrických štátoch, kde boli vyťažené. Nasledujúca schéma zobrazuje rozmiestnenie jednotlivých surovín v Afrike.

⁵African Mining: *Interactive map*. [cit.2014-05-02]. Dostupné na internete: <http://www.africanmining.com/interactive_map.php>

⁶KPMG: *Mining in Africa towards 2020*. [cit.2014-11-02]. Dostupné na internete: <www.kpmg.com/Africa/en/IssuesAndInsights/Articles-Publications/Documents/Mining%20Indaba%20brochure.pdf>

Obrázok 1 : Mapa rozmiestnenia niektorých nerastných surovín v Afrike

Zdroj: STEAVEN D.B. 2012. Mining Investment and Financing in Africa: Recent Trends and Key Challenges. In: *Africa's Mining Industry: The Perceptions and Reality, Toronto March 2012*. [online]. [cit.2014-06-03]. Dostupné na internete: <<http://www.mineafrica.com/documents/2%20-%20Steve%20De%20Backer.pdf>>

2.1 Vízia afrického ťažobného priemyslu

Vzhľadom na potrebu eliminácie ekonomickej zaostalosti Afriky a jej veľký surovinový potenciál bola v roku 2009 prijatá africkými štátmi na báze samitu Africkej únie tzv. „Africa Mining Vision“. Hlavnou myšlienkou je efektívne využívanie príjmov z nerastných surovín s cieľom ich nasmerovania do rozvoja regiónov jednotlivých štátov. Podstatnou črtou vízie je zmeniť status Afriky z exportéra lacných nerastných surovín na

producenta služieb založených na znalostnej báze.⁷ Cieľom Africa Mining Vision v rámci rozvoja ekonomík afrických štátov je ich integrácia do jednotného afrického trhu. Tento cieľ má byť dosiahnutý prostredníctvom zintenzívneného prepojenia na ťažbu a spracovanie nerastných surovín, väzieb na odvetvia dodávajúce kapitálové statky pre ťažobný priemysel ako aj služieb poskytovaných pre ťažobný priemysel, väzieb na budovanie infraštruktúry (energetickej, logistickej, komunikačnej, vodohospodárskej), partnerstvom medzi štátom, privátnym sektorom, občianskou spoločnosťou a lokálnymi komunitami, ako aj šírením komplexných znalostí o surovinovom potenciáli Afriky.⁸

Medzi hlavné prekážky, ktorým čelí ťažobný priemysel v Afrike, patria najmä nasledujúce:

- Nízka industrializácia odvetvia – nízky stupeň preskúmania zdrojov na rozdiel od Kanady, Austrálie a Latinskej Ameriky. Väčšina vyťažených surovín sa exportuje a nespracováva, čím prichádzajú o veľkú časť pridanej hodnoty.
- Vysoký stupeň závislosti – niektoré africké štáty sú vysoko závislé od exportu nerastných surovín, ktoré tvoria veľkú časť exportných príjmov. Táto skutočnosť spôsobuje vysokú zraniteľnosť ekonomík vplyvom externých šokov a nízkeho stupňa ekonomického rozvoja. Daná skutočnosť sa v mnohých prípadoch rovnako spája so syndrómom holandskej choroby.
- Environmentálny a sociálny impakt – ťažba v mnohokrát spája s deforestráciou, degradáciou pôdy, znečisťovaním ovzdušia a narušením celého ekosystému. Čo sa týka sociálneho vplyvu, je frekventované nedodržiavanie štandardov bezpečnosti pri práci ako aj iných sociálnych štandardov týkajúcich sa pracovnej sily.⁹

3 Priame zahraničné investície v Afrike a v kontexte ťažobného priemyslu

Do skupiny subsaharských štátov, ktoré boli lídrami v príleve PZI od roku 2003, patrili Ghana, Nigéria, Keňa, Tanzánia, Zambia, Mozambik, Maurícius a Juhoafrická

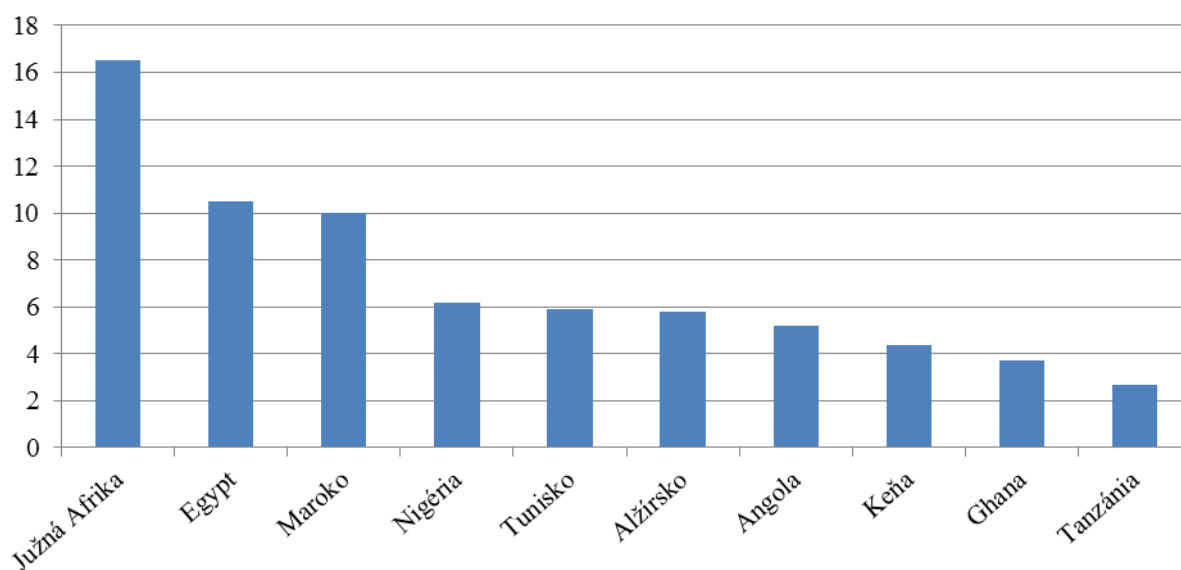
⁷United Nations Economic Commission for Africa: *About Africa Mining Vision*. [cit.2014-11-02]. Dostupné na internete: <<http://www.africaminingvision.org/about.html>>

⁸ United Nations Economic Commission for Africa: *Minerals and Africa's Development*. [cit.2014-12-02]. Dostupné na internete: <http://www.africaminingvision.org/amv_resources/AMV/ISG%20Report_eng.pdf> s.18

⁹ Ncube, M.: *Mining Industry Prospects in Africa*. [cit.2014-17-02]. Dostupné na internete: <<http://www.afdb.org/en/blogs/afdb-championing-inclusive-growth-across-africa/post/mining-industry-prospects-in-africa-10177/>>

republika. Pozoruhodným faktom je, že zatiaľ čo PZI z rozvinutých krajín do Afriky značne poklesli (okrem Veľkej Británie), emerging markets zaznamenávali stály rast v investíciách do Afriky. Čo sa týka najväčšieho vysielateľa investícií do Afriky v rámci štátov emerging markets, bola ním Juhoafrická republika, ktorá bola aj najväčším vnútroafrickým vysielateľom investícií. Z hľadiska štruktúry investícií na zelenej lúke do Afriky pripadalo službám viac ako 70 % všetkých investícií v roku 2012 a 73,5 % investovaného kapitálu bolo do oblasti priemyselnej výroby a budovania infraštruktúry.¹⁰ V súvislosti so štruktúrou afrických štátov prijímajúcich PZI môžeme tiež konštatovať, že malý počet štátov sa podieľa na väčšine investícií prichádzajúcich do Afriky. Medzi tieto štáty patrili: Juhoafrická republika, Egypt, Maroko, Nigéria, Tunisko, Alžírsko, Angola, Keňa, Ghana a Tanzánia.¹¹ Uvedená skutočnosť je percentuálne odzrkadlená na grafe č.1.

Graf 1 : 10 najvýznamnejších destinácií PZI v Afrike od roku 2003, ktoré tvoria 71 % celkového prílevu PZI (ako percentuálne vyjadrenie na danej hodnote)

Zdroj: spracované na základe údajov Ernst & Young

Prílev PZI do Afriky sa zvýšil v roku 2012 o 5 % napriek celosvetovému poklesu, pričom prílev investícií do ťažobného priemyslu bol podľa štúdie UNCTAD hlavným

¹⁰Ernst & Young: *Attractiveness Survey Africa 2013*. [cit.2014-09-02]. Dostupné na internete: <http://www.avca-africa.org/wp-content/uploads/2013/09/Africa_Attractiveness_Survey_2013_AU1582.pdf> s.27

¹¹Ernst & Young: *Attractiveness Survey Africa 2013*. [cit.2014-09-02]. Dostupné na internete: <http://www.avca-africa.org/wp-content/uploads/2013/09/Africa_Attractiveness_Survey_2013_AU1582.pdf> s.31

ťahúňom tohto nárastu.¹² Čo sa týka regionálneho rozloženia investícií, v oblasti severnej Afriky sa zvýšil prílev investícií v roku 2012 o 35 %.¹³ V regióne západnej Afriky bol zaznamenaný pokles investícií o 5 %, pričom smerovanie daných investícií sa sústredilo najmä na producentov ropy – Ghanu a Nigériu. Na rozdiel od celkovo nízkeho prílevu do regiónu sa zdvojnásobil prílev investícií do Mauritánie, na čom mal najväčšiu zásluhu práve ťažobný priemysel. Centrálna Afrika zaznamenávala trend rastúcich investícií, ktorý bol nepretržitý od roku 2010 a na ktorom niesol zásluhu tiež ťažobný priemysel (rozšírenie ťažby medi a kobaltu v Demokratickej republike Kongo). Zásluhu na raste investícií vo východnej Afriky nieslo preskúmanie dodatočných zásob zemného plynu v Tanzánii a zásob ropy v Ugande. Smerovanie celkových investícií do južnej Afriky zaznamenávalo prudký pokles v roku 2012, čo avšak neplatilo napr. pre Mozambik, do ktorého sa zdvojnásobili investície vplyvom objavenia dodatočných zásob zemného plynu v priľahlých moriach. Juhoafrická republika sa v roku 2012 v rámci daného regiónu, ako aj v rámci celej Afriky, vyznačovala pozíciou najväčšieho exportéra investícií, ktoré smerovali najmä do akvizícií v oblasti ťažby, veľkoobchodu a zdravotnej starostlivosti.¹⁴

Za posledné obdobie možno v rámci prílevu PZI do Afriky sledovať aj rastúcu diverzifikáciu investícií na zelenej lúke popri investíciám do oblasti ťažby nerastných surovín, ktoré boli kľúčovým faktorom v rámci ekonomického rastu. V tejto súvislosti napr. investície do oblasti ťažby ropy a zemného plynu mali 40 % na celkových investíciách na zelenej lúke v Afrike od roku 2003. Štruktúra prílevu PZI sa však v posledných rokoch začína meniť smerom k rastu investičných projektov v oblastiach s menšou kapitálovou náročnosťou, ako napr. výrobný sektor a najmä sektor služieb.¹⁵ V oblasti poskytovania služieb sa však stretávame veľmi frekventovane s nedostatkom kvalifikovanej pracovnej sily. Táto skutočnosť ovplyvňuje štruktúru rozvoja služieb v Afrike, kde je lokálna pracovná sila schopná realizovať sa najmä na nižších úrovniach služieb, ako napr. maloobchod, turizmus, atď.

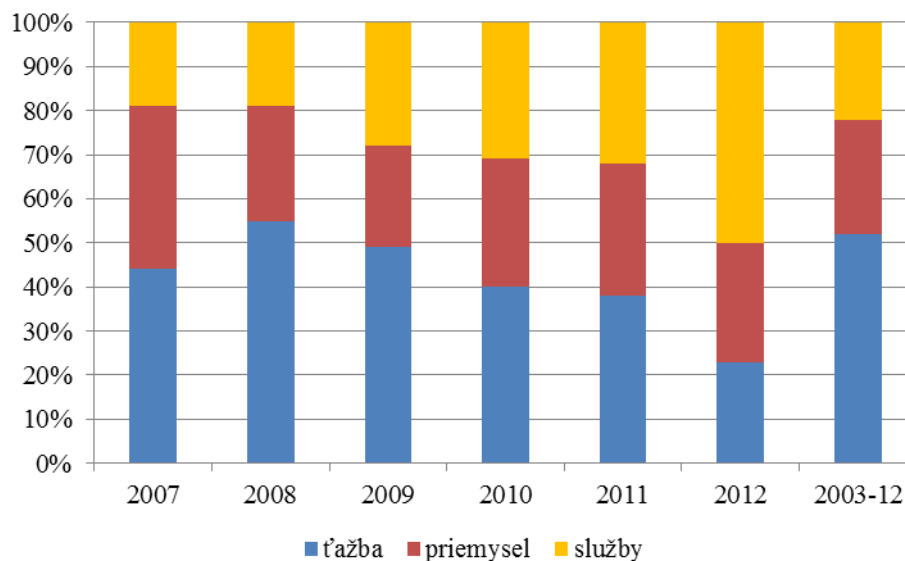
¹²UNCTAD.: *Foreign direct investment to Africa increases, defying global trend for 2012*. [cit.2014-06-02]. Dostupné na internete: <<http://unctad.org/en/pages/PressRelease.aspx?OriginalVersionID=136>>

¹³Ibid.

¹⁴UNCTAD.: *Foreign direct investment to Africa increases, defying global trend for 2012*. [cit.2014-06-02]. Dostupné na internete: <<http://unctad.org/en/pages/PressRelease.aspx?OriginalVersionID=136>>

¹⁵Ernst & Young: *Attractiveness Survey Africa 2013*. [cit.2014-09-02]. Dostupné na internete: <http://www.avca-africa.org/wp-content/uploads/2013/09/Africa_Attractiveness_Survey_2013_AU1582.pdf> s.37

Graf 2 : Členenie podľa percentuálneho podielu nových projektov PZI v sektoroch ťažba, priemysel a služby

Zdroj: Ernst&Young

3. 1 Fúzie a akvizície v ťažobnom priemysle v Afrike

K zahraničným spoločnostiam, ktoré sa realizujú v ťažbe nerastných surovín v Afrike, patria všetky svetoznáme transnacionálne ťažobné korporácie ako napr. BHP Billiton, Rio Tinto, Anglo American, Xstrata, Barrick, atď.

Podľa Medzinárodnej finančnej korporácie (IFC) dosiahli PZI v Afrike v roku 2012 rekordné hodnoty vzhľadom na realizáciu investícií prostredníctvom fúzií a akvizícií, pričom najväčšími investormi boli Veľká Británia (3274 mil. USD), Čína (2305 mil. USD), Austrália (1868 mil. USD) a Kanada (280 mil. USD).¹⁶

V rozmedzí január až november 2012 sa v rámci afrického ťažobného priemyslu zrealizovalo 71 fúzií a akvizícií v hodnote 6,62 mld. USD. V porovnaní s rokom 2011

¹⁶KPMG: *Merger & Acquisition FDI into Africa's Mining Sector*. [cit.2014-19-02]. Dostupné na internete: <<http://www.kpmg.com/Global/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/foreign-direct-investment-into-africas-mining-sector-v2.pdf>>

zaznamenal počet a hodnota fúzií a akvizícií pokles, keďže v roku 2011 sa zrealizovalo 107 fúzií a akvizícií v hodnote 10,41 mld. USD.¹⁷

Z historického hľadiska sa za posledné dve dekády markantne zvýšil objem cezhraničných fúzií a akvizícií zo 485 mil. USD v roku 1990 na 44 mld. USD v roku 2010. V súvislosti s touto skutočnosťou sa stala Afrika významnou investičnou destináciou zo strany svetových investičných bánk a finančných poradcov v oblasti fúzií a akvizícií ako napr. Goldman Sachs, JP Morgan Chase and Morgan Stanley, ktoré poskytujú rastúce množstvo služieb pre spoločnosti realizujúce fúzie a akvizície v danom regióne.¹⁸

Cieľom uvedených integračných tendencií ťažobných spoločností bolo zvyšovanie svojej konkurencieschopnosti a lepší prístup na trhy disponujúce zdrojmi surovín. V období rokov 2011 a 2012 bol dosiahnutý rast v africkom ťažobnom priemysle najmä prostredníctvom nových projektov hlavných ťažobných TNK ako aj konsolidáciou spoločnosti prostredníctvom fúzií a akvizícií, menšie ťažobné subjekty boli preberané hlavnými ťažobnými TNK. Ako príklad možno uviesť v roku 2011 akvizíciu mozambickej Riversdale britsko-austrálskym ťažobným gigantom Rio Tinto v hodnote 4 mld. USD. Z hľadiska fúzií a akvizícií bola v roku 2012 najatraktívnejším africkým štátom Juhoafrická republika, pričom najväčší záujem z hľadiska komodít bol o platínu na prvom mieste a zlato na druhom mieste.¹⁹

Celková suma fúzií a akvizícií v subsaharskej Afrike sa v roku 2013 zvýšila takmer o tretinu na 30,3 mld. USD. V roku 2013 dosahoval podľa celkovej hodnoty najväčší počet fúzií a akvizícií Mozambik vzhľadom na tri významné investície v oblasti ťažby a spracovania ropy a zemného plynu. Medzi piatimi najväčšími investičnými destináciami sa tiež nachádzali Juhoafrická republika, Nigéria, Tanzánia a Angola. K najvýznamnejším štátom, ktorých subjekty realizovali akvizície v Afrike, patrila Juhoafrická republika a Čína, ktorých akvizície 46 % všetkých investícií v tejto oblasti. Za významného investora v Afrike možno v poslednom období brať aj Indiu. Čo sa týka sektorov, do ktorých prúdili investície,

¹⁷African Mining: *Mergers and Acquisitions in African mining*. [cit.2014-27-02]. Dostupné na internete: <<http://www.africanmining.com/news.php?id=465>>

¹⁸African Development Bank Group: *Mergers and Acquisitions in Africa*. [cit.2014-27-02]. Dostupné na internete: <<http://www.afdb.org/blogs/afdb-championing-inclusive-growth-across-africa/post/mergers-and-acquisitions-in-africa-10163/>>

¹⁹African Mining: *Mergers and Acquisitions in African mining*. [cit.2014-27-02]. Dostupné na internete: <<http://www.africanmining.com/news.php?id=465>>

najväčšie množstvo sa sústredilo do oblasti energií a ťažby nerastných surovín a dosahovalo celkovú hodnotu 22 mld. USD.²⁰

Tabuľka 1 : Zoznam 10 najvýznamnejších fúzií a akvizícií v africkom ťažobnom priemysle v roku 2012

Hodnota (mil.USD)	Typ	Cieľ investície	Cieľová krajina	Meno nadobúdateľa	Krajina nadobúdateľa	Podiel v %
5,200	prichádzajúca	De Beers	JAR	Anglo American	VB	40,0
1,910	prichádzajúca	Richards Bay Minerals	JAR	Rio Tinto	VB	37,0
1,500	prichádzajúca	Tonkolili Iron Ore	Sierra Leone	Shandong Iron & Steel Group	Čína	25,0
1,283	prichádzajúca	Anvil Mining	DRC	China Minmetals Corporation	Čína	100,0
1,271	prichádzajúca	Extract Resources	Namíbia	China Guangdong Nuclear Power Holding	Čína	42,7
1,250	prichádzajúca	First Quantum Minerals' residual assets	DRC	Eurasian Natural Resources	VB	100,0
1,009	prichádzajúca	Kalahari Minerals	Namíbia	China Guangdong Nuclear Power	Čína	100,0
550	prichádzajúca	Camrose Resources	DRC	Eurasian Natural Resources	VB	49,5
494	vnútroregionálna	La Mancha Resources	Pobrežie slonoviny	Weather Investments II	Egypt	100,0
480	prichádzajúca	Samref Overseas	DRC	Glencore International	Švajčiarsko	24,5

Zdroj: Ernst&Young: *Mergers, acquisitions and capital raising in mining and metals.*

[cit.2014-18-02]. Dostupné na internete:

<[http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Global_mining_and_metals_transactions_2012_trends_2013_outlook/\\$FILE/Mergers_acquisitions_and_capital_raising_in_mining_and_metals.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Global_mining_and_metals_transactions_2012_trends_2013_outlook/$FILE/Mergers_acquisitions_and_capital_raising_in_mining_and_metals.pdf)> s.49

²⁰REUTERS: *Sub-Saharan Africa M&A deals, debt issuance surge in 2013.* [cit.2014-28-02]. Dostupné na internete: <<http://in.reuters.com/article/2014/01/16/africa-deals-idINL5N0KQ1FF20140116>>

Záver

Pozícia Afriky v medzinárodných hospodárskych vzťahoch vystupuje do popredia najmä vzhľadom na veľké zásoby nerastných surovín, ktorými disponuje. Sem smerujú aj najväčšie zahraničné investície v rámci celého regiónu. Zlá ekonomická a politická situácia v jednotlivých afrických štátoch však vo veľa prípadoch nedovoľuje efektívne využívať tieto príjmy pre rozvoj daných štátov. Slabá ekonomická aktivita sa prejavuje v nízkom dopyte, nízkych investíciách, nízkej zamestnanosti, atď. Nízka vzdelanostná úroveň africkej pracovnej sily zabraňuje prílevu mnohých zahraničných investícií z iných oblastí ako ťažobného priemyslu do regiónu. Čo sa týka budúcnosti ťažobného priemyslu v Afrike, je nevyhnutné zefektívniť fungovanie ako politického, tak aj hospodárskeho systému afrických štátov, aby sa mohli efektívne využívať príjmy z ťažby nerastných surovín na ich rozvoj. Do budúcnosti možno v rámci investičných výhľadov v Afrike predpokladať, že bude rásť prílev investícií aj v iných oblastiach ako je ťažobný priemysel, avšak intenzita tohto prílevu bude veľmi závisieť od vysporiadania sa afrických štátov s ekonomickými a politickými výzvami.

Použitá literatúra

- AFRICAN DEVELOPMENT BANK. 2013. African Economic Outlook 2013. In: *United Nations Development Programme*. [online]. [cit.2014-05-02]. Dostupné na internete: <<http://www.undp.org/content/dam/rba/docs/Reports/African%20Economic%20Outlook%202013%20En.pdf>>
- AFRICAN DEVELOPMENT BANK. 2012. Mergers and Acquisitions in Africa. [online]. [cit.2014-27-02]. Dostupné na internete: <<http://www.afdb.org/blogs/afdb-championing-inclusive-growth-across-africa/post/mergers-and-acquisitions-in-africa-10163/>>
- AFRICAN MINING. 2013. Interactive map. In: *African Mining*. [online]. [cit.2014-05-02]. Dostupné na internete: <http://www.africanmining.com/interactive_map.php>
- AFRICAN MINING. 2013. *Mergers and Acquisitions in African mining*. [online]. [cit.2014-27-02]. Dostupné na internete: <<http://www.africanmining.com/news.php?id=465>>
- COHN, C. – FENTON, S. 2014. Sub-Saharan Africa M&A deals, debt issuance surge in 2013. In: REUTERS. [online]. [cit.2014-28-02]. Dostupné na internete: <<http://in.reuters.com/article/2014/01/16/africa-deals-idINL5N0KQ1FF20140116>>

- ERNST & YOUNG. Attractiveness Survey Africa 2013. In: *ERNST & YOUNG*. [online]. [cit.2014-09-02]. Dostupné na internete: <http://www.avca-africa.org/wp-content/uploads/2013/09/Africa_Attractiveness_Survey_2013_AU1582.pdf> s.37
- KPMG 2013. Merger & Acquisition FDI into Africa's Mining Sector. In: *KPMG*. [online]. [cit.2014-16-01]. Dostupné na internete: <<http://www.kpmg.com/Global/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/foreign-direct-investment-into-africas-mining-sector-v2.pdf>>
- KPMG. 2013. Mining in Africa towards 2020. In: *KPMG*. [online]. [cit.2014-11-02]. Dostupné na internete: <www.kpmg.com/Africa/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/Mining%20Indaba%20brochure.pdf>
- NCUBE, M. 2012. Mining Industry Prospects in Africa. In: *African Development Bank Group*. [online]. [cit.2014-17-02]. Dostupné na internete: <<http://www.afdb.org/en/blogs/afdb-championing-inclusive-growth-across-africa/post/mining-industry-prospects-in-africa-10177/>>
- STEAVERN D.B. 2012. Mining Investment and Financing in Africa: Recent Trends and Key Challenges. In: *Africa's Mining Industry: The Perceptions and Reality, Toronto March 2012*. [online]. [cit.2014-06-03]. Dostupné na internete: <<http://www.mineafrica.com/documents/2%20-%20Steve%20De%20Backer.pdf>>
- UNCTAD. 2013. Foreign direct investment to Africa increases, defying global trend for 2012. In: *United Nations Conference on Trade and Development*. [online]. [cit.2014-06-02]. Dostupné na internete: <<http://unctad.org/en/pages/PressRelease.aspx?OriginalVersionID=136>>
- UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR AFRICA. 2013. About Africa Mining Vision. In: *African Mining Vision*. [online]. [cit.2014-11-02]. Dostupné na internete: <<http://www.africaminingvision.org/about.html>>
- UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR AFRICA. 2011. Minerals and Africa's Development. In: *UNECA*. [online]. [cit.2014-19-02]. Dostupné na internete: <http://www.uneca.org/sites/default/files/publications/mineral_africa_development_report_eng.pdf>

Informácie o autorovi

Ing. Milan Lukáč, PhD.

Katedra medzinárodných ekonomických vzťahov a hospodárskej diplomacie

Fakulta medzinárodných vzťahov

Ekonomická univerzita v Bratislave

milan.lukac@euba.sk

Neverbálna komunikácia v medzinárodných vzťahoch

Elena Delgadová

Abstrakt

Byť schopný efektívnej spolupráce s neznámymi partnermi v neznámom kultúrnom prostredí, komunikovať akceptovateľne svoje postoje a názory z kultúrneho hľadiska a komunikáty iných si správne interpretovať, sa stáva v súčasnosti podstatou úspechu každého diplomata či manažéra. Pre úspech v takýchto podmienkach je dôležitá nielen dôkladná znalosť cudzieho jazyka a daného ekonomického prostredia s jeho príslušnými štruktúrami, ale aj identifikácia neverbálnych kódov a chápanie rozdielov v neverbálnej komunikácii, v myslení a modeloch správania vyplývajúcich z odlišného kultúrneho zázemia. Článok sa venuje vedeckému pohľadu na neverbálnu komunikáciu udávajúc a interpretujúc jej konkrétne príklady predovšetkým zo španielskej a hispánskych kultúr.

Kľúčové slová: Kultúra, komunikácia, neverbálna komunikácia, interkultúrna kompetencia.

JEL klasifikácia: O 15

Abstract

To be able to effective cooperation with unknown partners in a strange cultural environment, to communicate acceptably one's attitudes and beliefs from a cultural point of view and to interpret correctly others, becomes the essence of the success of any diplomat or manager nowadays. To succeed in such conditions not only the perfect knowledge of the economic environment and its relevant structures is important, but also the identification and understanding the differences in non-verbal communication, in thinking and behavioral patterns that result from different cultural backgrounds. The present article examines the scientific view of non-verbal communication giving and interpreting specific examples mainly from Spanish and Hispanic cultures.

Key Words: Culture, communication, non-verbal communication, intercultural competence.

JEL Classification: O 15

Úvod

Pojem neverbálnej komunikácie je veľmi široký. Podľa A. Cesterosovej¹ (1999) zahŕňa všetky znaky a nelingvistické systémy znakov, ktoré niečo komunikujú alebo sa na komunikáciu používajú. Je to proces komunikácie prostredníctvom vysielania a prijímania správ bez slov. Tieto správy môžu byť komunikované gestami, pohybom tela, jeho postúrou, výrazom tváre, očným kontaktom, t.j. pohľadom a pohybom očí, vzdialenosťou a dotykom komunikujúcich, intonáciou reči, dokonca aj oblečením, účesom, symbolmi, rôznymi darmi a grafickými obrazmi, či architektúrou, a pod. Neverbálna komunikácia hrá kľúčovú úlohu v interkultúrnej komunikácii.

„I keď človek sedí v práci oproti svojmu kolegovi, alebo s ním ide vo výťahu a nepovedia si navzájom ani slovo, predsa medzi nimi prebieha komunikácia. Vidí výraz v tvári toho druhého, registruje jeho pohyby tela, vníma jeho postoj, odev a na základe týchto informácií si utvára o danej osobe vlastný obraz.“² Keď rozprávame alebo počúvame, naša pozornosť sa sústreďuje viac na slová než na reč nášho tela, hoci naše podvedomie ju zahŕňa, avšak naši spolukomunikujúci vnímajú simultánne ako verbálne, tak aj neverbálne aspekty komunikácie. Pohyby, ktoré mimovoľne robíme, samotné o sebe nie sú vo všeobecnosti len pozitívne alebo negatívne, sme presvedčení, že je to práve situácia a komunikát, ktoré určujú ich hodnotenie.

J. Boroš (2001) tiež pripisuje neverbálnej komunikácii dôležitý význam predovšetkým na vyjadrenie emócií.

„Neverbálna komunikácia je v interpersonálnom styku tiež dôležitá, pretože dopĺňa verbálnu komunikáciu a neraz informuje spoľahlivejšie ako reč. Vývinom reči však bola odsunutá na druhé miesto. Má význam pri vyjadrovaní emócií, vytváraní dojmu, osobnej príťažlivosti, resp. odpudivosti, ale aj pri ovplyvňovaní postojov a mienky.“³

Už od samotného začiatku sa skúmanie neverbálnej komunikácie vyznačuje tým, že je interdisciplinárnym premetom skúmania. Dôležitým pre vývoj skúmania neverbálnej komunikácie bolo aj Darwinove pozorovanie emotívneho správania sa ľudí a zvierat v roku 1872, avšak z vedeckého pohľadu môžeme začiatky konkrétneho výskumu neverbálnej

¹CESTEROS, A. M. 1999. Comunicación no verbal y enseñanza de lenguas extranjeras. Madrid. Arcos/Libros.

²ORAVCOVÁ, J. 2002. Interpersonálna interakcia. (Zručnosť v interpersonálnej interakcii). Banská Bystrica: UMB

³BOROŠ, J. 2001. Základy sociálnej psychológie (pre študujúcich humánne, sociálne a ekonomické vedy). Bratislava: IRIS

komunikácie zaradiť do konca päťdesiatych rokov minulého storočia vďaka sociálnej a kultúrnej antropológie R. Birdwhistella a E. Halla a ďalších autorov z oblasti etnológie a psychológie. V ďalších desaťročiach sa štúdium neverbálnej komunikácie skonsolidoval vďaka odborníkom z lingvistiky, psychológie, sociológie alebo z oblasti analýzy konverzácie. V súčasnosti sa skúmaniu neverbálnej komunikácie venuje veľký počet vedcov a výskumníkov z rôznych disciplín, medzi ktorými snáď najviac dominujú Albert Mehrabian, Mark L. Knapp a Fernando Poyatos. Napriek tomu je však stále ešte veľa neverbálnych znakov a symbolov, ktoré je potrebné identifikovať, opísať a klasifikovať.

1 Vedecká klasifikácia neverbálnej komunikácie

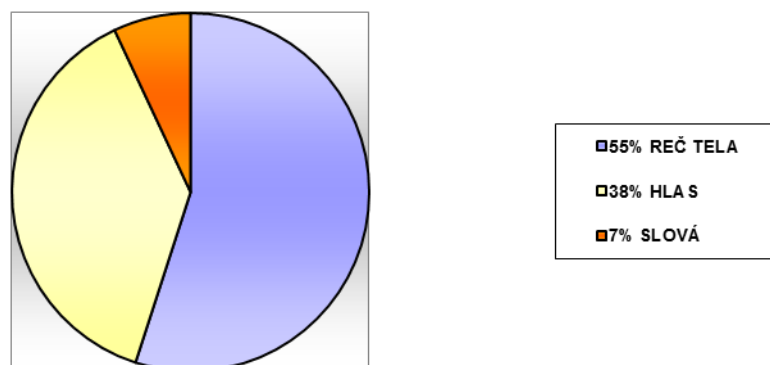
Jestvuje viacero klasifikácií prvkov, ktoré tvoria neverbálny systém. Medzi najznámejšiu patrí klasifikácia M. Knappa (1980), ktorý tieto prvky klasifikoval do siedmich skupín:

- Kinetické správanie
- Fyzické charakteristiky
- Dotykové správanie
- Paralingvistika
- Proxemika
- Predmety
- Faktory prostredia.⁴

A. Mehrabian (1981) delí komunikáciu na explicitnú, do ktorej zahŕňa verbálnu komunikáciu a na implicitnú, do ktorej zahŕňa paralingvistické prejavy a ostatnú neverbálnu komunikáciu. Tvrdí, že v skutočnosti väčšiu dôležitosť v komunikácii má to, akým spôsobom vyslovujeme slová (zvukový aspekt) a reč nášho tela, než samotné slová. Vytvoril pravidlo, ktoré vidíme v grafe č. 1, podľa ktorého 55%, a teda najväčší dopad na nášho spoluhovoriaceho alebo na naše publikum má reč nášho tela, potom náš hlas, jeho zvuková stránka, 38% a najmenší dopad majú naše slová, len 7%, ako to vidíme v grafe č. 1.

⁴KNAPP, M. L. 1980. La comunicación no verbal. El cuerpo y el entorno. Barcelona: Paidós

Graf 1 Dopad verbálnej a neverbálnej komunikácie podľa pravidla A. Mehrabiana (1981)

Zdroj: Vlastné spracovanie podľa Mehrabiana (1981)

Podľa Mehrabianovho pravidla má teda neverbálny jazyk (dojem, ktorý robíme našim telom a zvuková stránka nášho hlasu), a teda ako nás iní vidia a ako rozprávame, najväčší vplyv na komunikáciu, až 93%, zatiaľ čo verbálny jazyk, t.j. to, čo hovoríme, čiže naše slová vplývajú na komunikáciu len 7%.⁵

Táto Mehrabianova teória, lepšie povedané jeho čísla, boli niekoľkokrát vyvrátené viacerými výskumníkmi z oblasti neverbálnej komunikácie, avšak jej dôležitosť v komunikácii sa v žiadnom prípade poprieť nedá.

F. Poyatos (1994) hovorí o troch základných štruktúrach komunikácie:

- Jazyk
- Paralingvistické prostriedky
- Kinetické prostriedky.⁶

Medzi základné zložky neverbálnej komunikácie teda považujeme paralingvistiku, kinéziu, ktorá zahŕňa gestiku či gestikuláciu alebo reč pohybov čiže pantomimiku a posturiku, pohľady – reč očí a mimiku, proxemiku, haptiku, reč vzhľadu alebo zovňajšku, pauzu a ticho (mlčanie) v komunikácii, komunikáciu prostredníctvom predmetov (darov) a farieb a v Španielsku, napríklad, aj reč vejára.

⁵MEHRABIAN, A. 1981. *Silent Messages: Implicit communication of emotions and attitudes*. Belmont, CA: Wadsworth

⁶POYATOS, F. 1994. *La Comunicación no verbal I*. Cultura, lenguaje y conversación. ISTMO, s. 28

1. 1 Paralingvistika

Paralingvistické prostriedky sú podľa nás vokalické prvky, ktoré sa vytvárajú hlasivkami rovnako ako slová, ktoré sa však nepovažujú za slová a nepatria do verbálneho systému. V komunikácii sú vo väčšine prípadov spojené s kinetickými prvkami a inými neverbálnymi prostriedkami a dopĺňajú a prifarbuju význam verbálneho komunikátu.

„Parajazykové prostriedky sú tie neverbálne modifikátory hlasu, zvukov a ticha, ktoré podporujú alebo protirečia verbálnym, prípadne kinetickým štruktúram. Do ich tvorby zasahujú ako hlasivky, tak aj nosové orgány. Existencia parajazyka je univerzálna skutočnosť ľudskej komunikácie každodenného života, ale jeho špecifické formy ako gestá alebo konkrétne signály majú vysoko kultúrny charakter. Parajazyk vo všeobecnosti pripúšťa gradáciu a na rozdiel od čisto lingvistických správ sa nedá analyzovať bez nich.“⁷

Podľa F. Poyatosa paralingvistické prostriedky tvoria nasledovné prvky:

- Zvukové modifikátory (akustické komponenty ako sú intenzita a farba hlasu, melódia, rýchlosť alebo tempo, intonácia, a pod.)
- Fyziologické a emocionálne zvuky alebo výrazy (zívanie, smiech, plač, atď.)
- Kvázi lexikálne prvky (citoslovčia, stonanie a šepkanie)
- Ticho (jeho používanie v interakcii).

A. Cesteros⁸ (1999) pokračuje v Poyatosovej teórii, ale dopĺňa jej posledný komponent o pauzu v komunikácii, ktorú odlišuje od ticha. Podľa nej je pauza absencia hovorenia počas krátkeho časového intervalu v komunikácii a jej hlavnou funkciou je regulovanie zmeny poradia spoluhovoriacich, ale môže mať aj charakter uvažovania na rozdiel od ticha, ktoré môže byť vyvolané neúspešnou komunikáciou, nepochopením komunikátu, prípadne situáciou pochybnosti. Rovnako ako pauza aj ticho zdôrazňuje obsah komunikátu alebo ho potvrdzuje.

⁷POYATOS, F. 1994. *La Comunicación no verbal I*. Cultura, lenguaje y conversación. ISTMO, s. 137

⁸CESTEROS, A. M. 1999. *Comunicación no verbal y enseñanza de lenguas extranjeras*. Madrid. Arcos/Libros.

Niektoré komponenty paralingvistického systému sú rovnaké v rozličných kultúrach, avšak mnohé iné sú pre niektoré kultúry neznáme a spôsobujú mnohé kultúrne nedorozumenia.

Hoci je niekedy dosť ťažké rozlíšiť hranice medzi jazykom a parajazykom, paralinvistické prostriedky sú jedným z rozhodujúcich faktorov v rámci komunikácie, avšak komunikácia potrebuje nevyhnutne obe zložky, nakoľko sa dopĺňajú a obe sú dôležité pre správne pochopenie komunikátu.

1. 2 Kinézia: gestika, posturika, reč pohybov

Kinézia skúma vedomé aj nevedomé pohyby tela, ktoré majú komunikačnú hodnotu. Podľa F. Poyatosa (1994) rozlišujeme pohyby tela ako gestá, maniere alebo spôsoby a postúry.

M. Rodrigo (1999) delí pohyby tela na štyri skupiny:

- *„ilustrátory – zosilňujú, sprevádzajú, ilustrujú verbálny prejav. Slúžia na objasnenie toho, čo sa hovorí alebo k naznačeniu tvaru, veľkosti alebo miesta predmetov, o ktorých sa hovorí.*
- *afektové prejavy – vyjadrujú prejavy emócií. Sú to mimické prejavy ale tiež pohyby celého tela, napríklad gestikulácia rukou. Slúžia na posilnenie verbálneho prejavu a tiež ako náhrada slov.*
- *regulátory – sú gestá, ktoré udržiavajú a regulujú komunikáciu. Pomocou nich naznačujeme hovoriacemu, aby pokračoval v reči (napríklad prikývnutím hlavy), alebo mu dávame najavo, že chceme tiež niečo povedať (napríklad otvorením úst).*
- *adaptéry – sú gestá, ktoré môžu byť zamerané na vlastnú osobu (napríklad trenie nosu, alebo odhrnutie vlasov z čela), na človeka, s ktorým hovoríme alebo na predmety (napríklad, pohrávanie sa s perom pri komunikácii na verejnosti).“⁹*

Druh a frekvencia používania gest je odlišná v každej kultúre. Niektoré gestá sú medzinárodne používané, iné prislúchajú len niektorým kultúram a v jednej krajine môžu byť zdvorilé a v druhej znamenajú urážku, napríklad zovretá päsť so vztýčeným ukazovákom a

⁹RODRIGO ALSINA, M. 1999. La comunicación intercultural. Barcelona: Anthropos Editorial Rubí, s. 136

malíčkom je v severoamerickej kultúre symbolom podpory (symbol dlhorohého býka), v mnohých európskych kultúrach je to urážka (paroháč).

Väčšina gest, postúr a pohybov, ktoré denne používame, sú podmienené prostredím, v ktorom sme vychovávaní. Kultúra má veľký vplyv na naše správanie a na našu „reč tela“, ktorú tvoria jednotlivé pohyby, čím vytvárajú istý systém znakov, ktoré môžu byť fyziologické alebo naučené prejavy.¹⁰

Významnou gestikuláciou oplývajú kultúry Latinskej Ameriky a v Európe sú to najmä kultúry južných krajín ako Talianska, Grécka, Francúzska, Španielska a Portugalska. Všimneme si to, napríklad, u oficiálnych tlmočníkov sediacych v prekladateľských boxoch na oficiálnych stretnutiach a konferenciách Európskej Únie. Práve preto, že počúvajúcí veľkú pozornosť tlmočníkom v boxoch nevenujú, stáva sa ich neverbálny prejav prirodzeným a môžeme pozorovať, ako si ním profesionálni tlmočníci pomáhajú pri verbálnej komunikácii. Stupeň gestikulácie každej kultúry je naozaj veľmi zaujímavý, ako sme spomínali, najbohatšiu gestikuláciu majú kultúry južnej Európy, najchudobnejšiu severské kultúry, medzi ktorými dominuje Fínsko.

1.3 Mimika a pohľady - reč očí

Tvár je najdôležitejší neverbálny kanál na vyjadrovanie postojov a emócií voči iným osobám v komunikačnom procese.

Na určovanie emócií, ktoré sa odrážajú v ľudskej tvári, sa často používa najmä Ekmanova metóda FAST (Facial Affect Scoring Technique). Výskumy, ktoré uskutočnil P. Ekman (1982) v priebehu viac ako 50 rokov, ukázali, že výrazy tváre sú spoľahlivým ukazovateľom ľudských emócií. Podľa tejto metódy sa tvár človeka študuje v troch zónach:

- zóna čela až po obočie,
- zóna očí a viečok,

¹⁰Podľa V. Dolinskej „Veľa používaných gest je spoločných pre väčšinu krajín. Ide najmä o základné gestá ako pokývanie hlavou na znak súhlasu alebo nesúhlasu, s výnimkou Bulharov, u ktorých nami vyjadrený súhlas pohybom hlavy znamená vyjadrenie nesúhlasu, zvrátenie obočia ako prejav hnevu, pokrčenie plecami, ktorým dávame najavo, že nevieme alebo nerozumieme niečo a podobne. Takisto znak „V“ ako symbol víťazstva alebo gesto „palec smerom hore alebo dole“, vyjadrujúce súhlas alebo nesúhlas, či gesto „OK“, ktorým znázorňujeme, že všetko je v poriadku, má vo väčšine krajín jednotný význam. Avšak sú gestá, ktoré sú vlastné len určitej skupine, resp. kultúre a sú neznáme alebo majú odlišný význam pre iné kultúry, napríklad zopnuté dlane znamenajú v západných kultúrach modlitbu, v indickej kultúre pozdrav, v ázijských kultúrach ďakujem, no bežne je vo svete rozšírený aj význam ospravedlnenia sa.“ (DOLINSKÁ, V. 2004. Prieniky kultúr v globálnom priestore. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela, s. 29)

- zóna tváre, nosa a úst.

Podľa výskumov P. Ekmana, ako hovorí J. Boroš (2001), žiadna z týchto častí tváre nezobrazuje najlepšie všetky ľudské emócie, ale naopak, pre každú emóciu existuje časť tváre, ktorá o tej ktorej emócií informuje najspôhlivejšie.

V oblasti čela a obočia sa najlepšie zisťuje prekvapenie, oči a viečka ukazujú strach a smútok a v dolnej časti tváre sa odráža šťastie. Uvedené prejavy emócií sú zhodne identifikované príslušníkmi najrôznejších kultúr.

Podľa J. de Vita¹¹ (2001) veľká rozmanitosť mimickej komunikácie, ktorú možno vidieť v rôznych kultúrach, nesúvisí s odlišným spôsobom vyjadrovania emócií. Kultúrne odlišnosti znamenajú skôr odlišné pravidlá pre ich prejavy vhodné na verejnosti. Napríklad, usmievajúc sa tvár môže byť chápaná zo strany jednej kultúry ako priateľská a príjemná, zo strany druhej kultúry ako zlomyseľná či posmešná.

J. Boroš (2001) považuje zrak za najdôležitejší nástroj prenosu neverbálnych signálov, pričom sa sleduje:

- nasmerovanie pohľadu na určitý objekt,
- čas trvania jedného pohľadu z očí do očí,
- počet a sled pohľadov,
- uhol pootvorených viečok,
- veľkosť zrenice.¹²

Očný kontakt je regulátorom komunikačného procesu, počas ktorého si spolu hovoriaci vymieňajú signály, čo tvorí od 10 do 30% celej komunikácie.¹³ Ak vznikne v komunikácii očného signálu nepochopenie, je možné, že je to preto, že člen inej kultúry má jednoducho len iný patrón na pochopenie daného očného signálu, čo sa vysvetľuje odlišným kultúrnym prostredím. V každej kultúre totiž existujú určité pravidlá pre dĺžku zrakového kontaktu. Ak zrakový kontakt nespĺňa dané kritériá, čo znamená, že napríklad nedosiahne potrebnú dĺžku, príslušníci určitej kultúry môžu mať dojem, že ten druhý nemá záujem, nepočúva, hanbí sa alebo je duchom neprítomný. Naopak prekročená primeraná dĺžka pohľadu sa môže vnímať ako nevhodný ba až nepriateľský prejav záujmu.

¹¹DE VITO, J. A. 2001. Základy mezilidské komunikace. Praha: Grada Publishing

¹²BOROŠ, J. 2001. Základy sociálnej psychológie (pre študujúcich humánne, sociálne a ekonomické vedy). Bratislava: IRIS

¹³KNAPP, M. L., HALL, J. A. 2002. Nonverbal Communication in Human Interaction. Crawfordsville. In: Thomson Learning.

Účastník interakcie udržuje dlhší zrakový kontakt, keď počúva a menší, keď hovorí. Vtedy sa očnému kontaktu zvyčajne vyhýba, k hovoriacemu vzhliadne spravidla vo chvíli, keď mu chce odovzdať slovo.

J. De Vito (2001) tvrdí, že vzhľadom na rôznorodosť používaných signálov v zrakovej komunikácii s príslušníkmi rôznych kultúr, môže dôjsť k porušeniu jej pravidiel. Názorným príkladom je priamy zrakový kontakt, ktorý jedni môžu považovať za prejav otvorenosti a úprimnosti, a druhí za prejav nedostatočného rešpektu. V tzv. nekontaktných kultúrach zrakové kontakty nie sú časté a trvajú veľmi krátku dobu.

Vizuálny jazyk alebo reč očí zahŕňa jednak jednoduché signály, ale aj zložité semiotické kódy, vďaka ktorým sme schopní prenášať komunikáty, ktoré príjemcovi umožňujú pochopiť ich bez vyjednávania významov. V takomto prípade interpretácia vyslaných signálov môže vysoko závisieť od lingvistického kontextu.

1.4 Proxemika

Pod proxemikou, (z latinského slova *proximus* – blízkosť), chápeme súčasť semiotiky (skúmajúcej v komunikácii systém všetkých znakov), ktorá skúma organizáciu priestoru v lingvistickej komunikácii, konkrétnejšie, vzťah blízkosti a vzdialenosti medzi osobami, ich približovanie a vzdalovanie sa počas interakcie a existenciu alebo absenciu fyzického kontaktu a skúma význam, ktorý tieto prejavy vyjadrujú.

Podľa J. Boroša (2001) je proxemika „...reč priestorových vzdialeností, kde komunikátor a komunikant naznačujú svoj vzťah približovaním sa a vzdalovaním sa.“¹⁴

J. De Vito (2001) tvrdí, že vzťah k priestoru a spôsoby, ako ho využívame pri komunikácii, závisí od niekoľkých faktorov. Ide predovšetkým o kultúru, postavenie, pohlavie, vek účastníkov a predmet ich komunikácie.

Priestor a rozdielne prístupy k nemu sú tiež hlavným znakom odlišnosti kultúr. Spôsob používania priestoru oznamuje širokú škálu signálov. Každý človek má tzv. interpersonálne zóny vzdialenosti. Ide vlastne o vzdialenosti v oblasti medziľudských kontaktov. Viacerí autori na základe svojich výskumov tvrdia, že vzdialenosti v jednotlivých kultúrach sa zmenšujú od severu na juh, t.j. členovia severoeurópskych kultúr udržiavajú pri komunikácii väčší odstup než členovia kultúr južnej Európy.

¹⁴BOROŠ, J. 2001. Základy sociálnej psychológie (pre študujúcich humánne, sociálne a ekonomické vedy). Bratislava: IRIS, s. 203

Kompetencia v proxemike nám v interakcii umožňuje vytvárať adekvátne priestorovo-časové koordináty, ktoré vytvárajú určité významy a ktoré sa v niektorých prípadoch riadia zložitým systémom spoločenských obmedzení, čo môžeme v niektorých kultúrach pozorovať vo vzťahu s opačným pohlavím, odlišným vekom alebo iným spoločenským a kultúrnym pôvodom. V niektorých prípadoch je stanovenie priestoru dané, týka sa to rôznych rituálov, ako sú svadby, odovzdávanie cien a titulov alebo súdnych pojednávaní, a pod.

Jedným z najznámejších výskumníkov v oblasti proxemiky bol Edward Hall (1959), ktorý na základe svojich výskumov identifikoval niekoľko priestorových zón, medzi nimi osobnú a intímnu zónu, ktoré si vytvárajú samotní účastníci interakcie a ktorá závisí a kolíše od typu interakcie, od vzťahu medzi účastníkmi interakcie, od ich osobnosti a iných faktorov. E. Hall (1959) na základe svojich výskumov rozlišuje 4 priestory osobnej zóny¹⁵:

- Intímny priestor od 0 do 46 cm. Túto vzdialenosť Hall ďalej delí na dve zóny, najintímnejšiu od 0 do 15 cm, v ktorej prebiehajú komunikačné situácie v najväčšej intimitate s fyzickým kontaktom a menej intímnu od 15 do 46 cm, ktorú považuje za súkromnú. V tomto priestore dochádza k bezprostrednému osobnému kontaktu, napr. haptickému dotyku, bozku, objatiu, podávaniu rúk a podobne. Komunikanti sa spravidla dobre poznajú. Ľudia z odlišných kultúr vnímajú tento intímny priestor rôzne, niektorí ho môžu považovať za nevhodný na verejnosti.
- Príležitostný osobný priestor od 46 cm do 120 cm, ktorý umožňuje fyzický kontakt s inou osobou ako podanie ruky a považuje sa za bežný v medziľudských vzťahoch. V interakcii sa pri ňom používajú aj iné zložky neverbálnej komunikácie, predovšetkým očný kontakt, mimika a gestika.
- Spoločensko-konzultačný priestor od 120 do 364 cm, ktorý je príznačný pre formálny styk medzi ľuďmi pri interakcii neosobného charakteru. Táto vzdialenosť sa zvyčajne považuje za komunikačnú vzdialenosť medzi cudzincami.
- Verejný priestor od 364 cm do viditeľného a počuteľného limitu, v ktorom musia účastníci zosilniť svoje prostriedky na prenos komunikátu, aby prebehol úspešne. Zvyčajne sa používa pri kontakte jednotlivca so skupinou, napríklad počas prednášky, seminára, diskusie, čítaní správ, prejavov, a pod.

¹⁵HALL, E.T. 1959. *The Silent Language*. New York: Doubleday, 1959

Priestorový model komunikácie podľa Halla (1959)

PRIESTOR	VZDIALENOSŤ
Intímny priestor	od 0 do 46 cm.
Príležitostný osobný priestor	od 46 do 120 cm
Spoločensko-konzultačný priestor	od 120 do 364 cm
Verejný priestor	od 364 cm do viditeľného a počuteľného limitu

Zdroj: Vlastné spracovanie podľa E. Halla¹⁶

Podľa E. Gromovej a D. Müglovej (2005) chápu príslušníci odlišných kultúr priestor odlišne. Nerešpektovanie proxemických zón sa často označuje termínom proxemický tanec.¹⁷ Je samozrejmé, že v každej kultúre existujú odlišné normy pre priestor, t.j. pre miesto a vzdialenosť, ktoré je nutné dodržiavať v určitých komunikačných situáciách a ktoré prenášajú informácie o spoločenskom vzťahu medzi účastníkmi komunikačného procesu. Jestvuje adekvátna vzdialenosť pre každú situáciu v súlade so stanovenými pravidlami každej kultúry, ktoré účastníci poznajú, alebo sa ich vo svojom kultúrnom prostredí naučia, aby sa mohli úspešne pohybovať v medziľudských vzťahoch vyhýbajúc sa konfliktom a chybným interpretáciám významov v komunikačnom procese. Je preto dôležité, aby sa manažéri a pracovníci diplomatických služieb pripravovali na svoju prácu nielen v oblasti jazykovej prípravy, ale aj v oblasti poznávania odlišných proxemických kódov, ktoré sa používajú v cieľových kultúrach, a tým sa vyhli možným konfliktom počas výmeny významov v komunikačnom procese.

1.5 Haptika

Slovo haptika pochádza z gréckeho slova *háptō* (dotýkať sa, relatívne hmatu, dotyku). Je to spôsob komunikácie, v ktorej sa komunikát prenáša prostredníctvom fyzického kontaktu,

¹⁶Samotný Hall však hovorí, že jeho výskum bol uskutočnený na pozorovaní výlučne dospelých jedincov, čím sa jeho výskum stal limitovaným a nie je možné generalizovať ho na celú spoločnosť. HALL, E.T. 1959. *The Silent Language*. New York: Doubleday, 1959

¹⁷Proxemickým tancom označujeme situácie, keď komunikujú dvaja ľudia, ktorí pochádzajú z rozdielnych kultúr. Komunikant, ktorý je zvyknutý na menšiu proxemickú vzdialenosť, sa neustále približuje k druhému partnerovi, čím ohrozuje jeho intímnu zónu. Druhý komunikant, ktorý si pri komunikácii udržuje väčší odstup, ustupuje pred svojím partnerom. Toto neustále približovanie a vzdďalovanie sa vytvára dojem, ako keby komunikanti v danom komunikačnom priestore tancovali. GROMOVÁ, E., MÜGLOVÁ, D. 2005. *Kultúra – interkulturalita – translácia*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, 2005

podaním ruky, ponúknutím ramena, potľapkaním po pleci, bozkom, objatím, a pod. Podľa J. Boroša „*ide o reč dotykov, telesného kontaktu na oznamovanie rôznych informácií.*“¹⁸

Dotyková komunikácia je považovaná za najstaršiu formu neverbálnej komunikácie, pretože hmat sa rozvinul skôr ako ostatné zmysly, hoci s jej výskumom sa začalo až v šesťdesiatych rokoch minulého storočia.

R. Heslin (1974) stanovil 5 kategórií haptiky:

- „*funkčno – profesionálnu*
- *zdvorilosťno – spoločenskú*
- *vrúcno – priateľskú*
- *intímnu (týkajúcu sa lásky)*
- *sexuálne – stimulačnú.*“¹⁹

V. Dolinská (2004) hovorí o dotykovej komunikácii nasledovne:

„*Dotyky môžu vyjadrovať pozitívne emócie (ocenenie, náklonnosť), môžu ovládať alebo usmerňovať správanie, postoje alebo pocity druhých ľudí. Poznáme aj rituálne dotyky (podanie ruky, objatie) alebo dotyky funkčné, ktoré robíme s určitým zámerom (pomoc pri vystupovaní z dopravného prostriedku).*

Haptika sa uplatňuje najmä v intímnej alebo osobnej zóne, keď sú ľudia bezprostredne pri sebe. Patrí sem podanie ruky, bozk, bozkávanie ruky, objatie, objatie spojené s podaním ruky, bozkom a podobne.

V niektorých kultúrach sa používajú špecifické haptické prostriedky na pozdrav: trenie nosov (Laponci), potľapkanie po pleci (Američania), trenie si vlastných rúk (Čičňania). Pri stretnutiach s deťmi sa v niektorých spoločnostiach môže použiť hladkanie po vlasoch, po lícach, v iných je to, naopak, zakázané.

Sú kultúry a ľudia, ktorí majú sklon dotýkať sa druhých, iní sa dotykcom vyhýbajú.“²⁰

R. Harper (1978) realizoval niekoľko výskumov v oblasti haptiky, jedným z ktorých bolo aj pozorovanie dotykovej komunikácie na verejnosti (v kaviarni), kde počas jednej

¹⁸BOROŠ, J. 2001. Základy sociálnej psychológie (pre študujúcich humánne, sociálne a ekonomické vedy). Bratislava: IRIS, s. 203

¹⁹HESLIN, R. 1974. Steps toward a taxonomy of touching. Paper presented to the annual meeting of the Midwestern Psychological Association, Chicago, IL, s. 89

²⁰DOLINSKÁ, V. 2004. Prieniky kultúr v globálnom priestore. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela, s. 32

hodiny zistil 180 fyzických kontaktov medzi Portoričanmi, 110 kontaktov medzi Francúzmi, len 2 kontakty medzi členmi severoamerickej kultúry a žiadny kontakt medzi Angličanmi.²¹

Podľa J. de Vita²² (2001) sú juhoeurópske a stredovýchodné kultúry kontaktné a napríklad krajiny severnej Európy a Japonsko patria k nekontaktným kultúram.

Predstavitelia kontaktnej kultúry si ponechávajú medzi sebou malý odstup, pri komunikácii sa dotýkajú a dlhšie udržiavajú zrakové kontakty. Naopak príslušníci nekontaktnej kultúry si udržiavajú pri komunikácii medzi sebou väčší odstup, dotýkajú sa málo alebo vôbec a ich zrakové kontakty sú krátke a priame. Severoeurópania sú preto Juhoeurópanmi vnímaní ako chladní a rezervovaní a naopak Juhoeurópania sú vnímaní ako neodbytní a až nevhodne dôverní.

Podľa haptiky, ktorá je v rôznych kultúrach odlišná, delí väčšina autorov kultúry na kontaktné, čiže dotykové a nekontaktné alebo nedotykové. Aj v kontaktných kultúrach sa však stupeň dotykového komunikácie môže značne odlišovať. My by sme rozšírili toto delenie teda ešte o jednu kategóriu, a to o kultúry polokontaktné.

1.6 Reč vzhľadu alebo zovňajšku

Neverbálne komunikačné prostriedky sa tiež týkajú vonkajšieho aspektu účastníka komunikačného procesu, a teda štýlu a spôsobu jeho obliekania, dĺžky vlasov, účesu, rôznych ozdôb či doplnkov, a pod.

Naším vzhľadom alebo zovňajškom signalizujeme určitý postoj alebo hodnotu, orientáciu, príslušnosť k určitej skupine, spoločenskej vrstve alebo sympatiu k určitému životnému štýlu. Začlenenie do skupiny pomocou oblečenia zvyšuje pocit spolupatričnosti a zvýrazňuje hranicu medzi inými skupinami.

Na spoluúčastníkovi komunikačného procesu si všimame dokonca aj farbu očí, dĺžku vlasov a udržiavanie pleti alebo jeho telesný objem, parfum či make-up. Všetky tieto prvky vonkajšieho aspektu účastníka komunikácie v nás môžu vzbudzovať dôveru, istotu, priateľskosť alebo presný opak.

Vzhľad človeka má veľký vplyv na utváranie prvého dojmu, pretože pôsobí skôr, než vôbec otvoríme ústa alebo podáme ruku. Podľa zovňajšku ľudia posudzujú napríklad sociálnu

²¹HARPER, R. G., WIENS, A. N., MATARAZZO J. D. 1978. Nonverbal communication: The State of the Art. Wiley Series on Personality Processes. 1978. New York: John Wiley & Sons, Inc., s. 297

²²DE VITO, J. A. 2001. Základy mezilidské komunikace. Praha: Grada Publishing, s.r.o., 2001.

úroveň, serióznosť, postoje, zmysel pre štýl alebo dokonca aj kreativitu. Človek oblečený neformálne je vnímaný ako priateľský, sympatický a prispôsobivý, zatiaľ čo formálne oblečenie pripisuje človeku istú dávku vážnosti či serióznosti. Rovnako šperky či iné ozdoby alebo spôsob úpravy účesu vyjadrujú určité signály – sledovanie poslednej módy, snahu šokovať či nezaujať o svoj zovňajšok.

Aj v tomto aspekte sa však rôzne kultúry od seba odlišujú predovšetkým vo formálnosti oblečenia týkajúcej sa rôznych spoločenských či pracovných podujatí.

1.7 Pauza a ticho (mlčanie) v komunikácii

Mlčaniu sa v komunikácii donedávna venovalo veľmi málo pozornosti, hoci mlčanie niekedy dokáže povedať viac než samotné slová.

Neprítomnosť zvukov v komunikácii je taktiež súčasťou neverbálnej komunikácie. Aj pauza alebo ticho v komunikácii prenáša nejakú správu, časť komunikátu. Pod pauzou rozumieme krátke, zvyčajne sekundové, momenty absencie zvukov a ich cieľom je jednak regulovať poradie hovoriacich poukazujúc na možný koniec či začiatok repliky alebo vyjadrovať váhanie, zvažovanie či zamyslenie sa nad prijatým komunikátom.

Mlčanie či ticho býva v komunikačnom procese zvyčajne dlhšieho charakteru a môže mať negatívny, ale i pozitívny charakter. Na jednej strane môže byť vyvolané chybou v komunikácii, a teda nepochopením komunikátu, prípadne nesúhlasom s prijatou správou, na druhej strane však môže zdôrazňovať obsah preneseného komunikátu či vyjadrovať súhlas. Aj pauzy a mlčanie v komunikácii sa v rôznych kultúrach môže chápať odlišne.

„V japonskej kultúre mlčanie znamená niečo pozitívne. To platí aj pre medzinárodné rokovania. Japonskí podnikatelia pri prerokúvaní obchodných záležitostí využívajú mlčanie, ktoré veľa znamená a nie je dobré ho v rámci obchodného rokovania narušiť, lebo riskujeme neuzavretie kontraktu. Naopak, americkí podnikatelia vnímajú mlčanie negatívne. Ak partner počas rokovania mlčí, majú dojem, že nepočúva ostatných, nechápe, o čom sa diskutuje, prípadne, že mu je ľahostajné, o čom sa rokuje. Alebo si o takomto partnerovi myslia, že má nejaké osobné problémy a pri uzatváraní obchodu sa stanú opatrnejší, prípadne sa takémuto

partnerovi vyhnú. Mlčanie teda podľa Američanov izoluje, podľa Japoncov môže stmel'ovať, naladiť partnerov na rovnakú strunu.“²³

Príliš dlhé pauzy alebo mlčanie v komunikácii môžu vyvolať pocity neistoty, úzkosti, nedôvery a dokonca stresu, prípadne uviaznutie, či pocit zablokovania komunikácie, avšak správne, v pravom čase, použité mlčanie môže podporiť a umocniť komunikát, a tým komunikáciu obohatiť. Ako sa hovorí, niekedy je možné povedať viac mlčaním než slovami a práve počas ticha je účastník komunikácie schopný aj najviac počúvať a uvažovať o prijatom komunikáte.

Takmer v každej kultúre existujú aj tabuizované témy, o ktorých je nevhodné pri rôznych príležitostiach rozprávať.

A ako pri väčšine neverbálnych komunikačných prostriedkoch je aj pri tichu v komunikácii najdôležitejší kultúrny kontext, aby bol význam mlčania v komunikačnom procese správne dekodovaný a pochopený.

1.8 Komunikácia prostredníctvom predmetov (darov) a farieb

Reč vejára je špecifická, dnes už zastaraná forma španielskej neverbálnej komunikácie, ktorá sa však bežne používala ako v Španielsku, tak aj v bývalých španielskych kolóniách. Vejár patril nielen k nevyhnutnej súčasťi garderóby, ale stal sa dôležitým nástrojom na ideálnu komunikáciu žien s mužmi v čase, keď bol slobodný prejav žien na verejnosti zakázaný alebo nevhodný. Pomocou neho ženy vyjadrovali svoje pocity a myšlienky a dohovárali si schôdzky.

Darovanie rôznych predmetov pri stretnutiach s príslušníkmi iných kultúr môže mať v neverbálnej komunikácii veľký význam, pretože vysiela dôležité signály, či už pozitívne alebo negatívne.

„Komunikácia pomocou predmetov – to sú signály cez predmety zhotovené ľudskou rukou, sú to teda aj darčeky, ktoré dávame alebo ktoré dostávame. Dar je mnohovravný, hovorí o určitom vzťahu k obdarovanej osobe.“²⁴

Obdarovanie je zvyk, ktorý má však v každej kultúre odlišné pravidlá. Môže sa stať, že príslušníkovi inej kultúry darujeme niečo s najlepším úmyslom, on však náš dar môže

²³DOLINSKÁ, V. 2004. Prieniky kultúr v globálnom priestore. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela, s. 27-28

²⁴Ibidem, s. 30

považovať za nevhodný ba i urážlivý. Dar môže symbolizovať prejav pozornosti, no môže byť interpretovaný aj ako úplatok. Sú kultúry, ktoré nezvyknú darovať kvety, iné zasa odmietajú alkohol, napríklad, arabská kultúra, v iných si treba dať pozor pri voľbe druhu, farby a počtu kvetov, vo väčšine kultúr sa osobné predmety ako dar zvyčajne nedávajú, prípadne sa dávajú len príliš blízkym osobám.

Percepčia farieb predmetov, oblečenia alebo podarovaných kvetov máva zvyčajne individuálny charakter, čiže závisí od vkusu niekedy aj nálady jednotlivca, existujú však isté zvyky či pravidlá, ktoré sa v mnohých kultúrach spájajú s jednotlivými farbami.

„Farba je komunikačný kód, i keď nie vždy musí byť hodnotená rovnako na oboch stranách komunikačného procesu. Niektoré symboliky farieb sú medzinárodné a dobre čitateľné aj bez textu (červená = stáť, zelená = bezpečnosť, žltá = nebezpečenstvo), niektoré platia len v určitej kultúre a v inej by nemali ten istý význam (v Japonsku zelená = zármutoč, hnedá = túžba po zisku, žltá = túžba po láske, biela = neúspech, opatrnosť, modrá = zodpovednosť).“²⁵

Odlíšne kultúrne zvyklosti sa okrem vecného charakteru darov vzťahujú aj na rituál otvárania darov. V niektorých kultúrach nie je vo zvyku otvárať dary pred darcom, v iných sa to pokladá za povinnosť. Otváranie darov je v tomto prípade u niektorých kultúr spojené so silnými verbálnymi i neverbálnymi, predovšetkým, paralingvistickými prejavmi.

V španielskej kultúre je zvykom otvárať dary hneď pri ich prijatí. V prípade, že ich odložíme neotvorené, náš nezáujem môže vyvolať dojem, že si darcu nevážeme. Otváranie darov tam býva často sprevádzané prejavmi prekvapenia a veľkej radosti. V peruánskej kultúre sa často stáva a predovšetkým v súkromí, že sa dary odložia bokom a otvárajú sa neskôr, prípadne sa v prítomnosti darcu vôbec neotvorí, pretože sa hostiteľ snaží od prvého momentu kompletne venovať svojmu hosťovi a myslí si, že otváraním daru by strácal čas a pozornosť, ktorú by mu mohol venovať.

V Španielsku ako aj v španielsky hovoriacich krajinách Latinskej Ameriky nás môže prekvapiť aj darovanie napríklad tuctu, t.j. párneho počtu kvetov, čo býva zvykom v našej kultúre len pri pohreboch.

Neznalosť symboliky darovania rôznych predmetov a miestnych zvyklostí môže spôsobiť veľa nepríjemností, preto je veľmi dôležité oboznámiť sa s odlišnosťami a zvyklosťami pri obdarúvaní v tej ktorej kultúre.

²⁵DOLINSKÁ, V. 2004. Prieniky kultúr v globálnom priestore. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela, s. 31

2 Diskusia

Podľa M. Rodriga (1999) plní neverbálna komunikácia niekoľko dôležitých úloh:

- *„oznamuje postoje a emócie – napríklad úzkosť alebo neistotu môžeme prejavit' chytajúc sa tváre a hnev zase zatáatými pästami,*
- *je oporou pre verbálnu komunikáciu – dopĺňa verbálnu komunikáciu (napríklad gestá zvyšujú význam hovoreného slova) a dbá na dobrý priebeh, synchronizáciu verbálnej komunikácie (napríklad prostredníctvom takých neverbálnych prejavov ako je uhnutie pohľadom, úklon hlavy a podobne),*
- *vytvára spätnú väzbu medzi komunikujúcimi – hovoriaci potrebuje vedieť, či mu počúvajuci rozumejú, či mu veria, či sú prekvapení alebo znudení, či s ním súhlasia alebo nie, či sú spokojní alebo nespokojní. Táto informácia sa získava z dôkladného štúdia tváre spoluhovoriaceho, najmä jeho obočia a úst.*
- *udržiava pozornosť – aby sa verbálna komunikácia udržala, musia sa vysielat' znaky pozornosti na prejav (prikyvovat' hlavou, reagovat' na telesné pohyby hovoriaceho a podobne).*
- *nahrádza hovorenú reč – v situáciách, keď nie je možné hovorit' za určitých okolností, nahrádzajú reč napríklad gestá.“²⁶*

Neznalosť neverbálnej komunikácie, neverbálnych kódov iných kultúr spôsobuje nielen nepríjemné situácie a nedorozumenia, ale zapríčiňuje zlyhanie obchodných misií.

Dôkazom, že sa internacionalizácia manažmentu ľudských zdrojov v medzinárodných ekonomických vzťahoch takmer neuskutočnila, je množstvo neúspešných zahraničných misií, či už hospodárskych alebo iných obchodných a politických aktivít. Rôzne výskumy poukazujú takmer na jednu tretinu zahraničných misií, ktoré nedosiahnu stanovené ciele. Príčiny môžu byť rôzne. Jednou z nich môže byť práve nepochopenie neverbálnej komunikácie, či kódu, ako sa to stalo reprezentantovi jednej francúzskej firmy už veľmi dobre etablovanej na Strednom Východe, ktorý pri rutinnom podpísovaní dohody zničil desaťročné

²⁶RODRIGO ALSINA, M. 1999. La comunicación intercultural. Barcelona: Anthropos Editorial Rubí, s. 133-134

obchodné vzťahy fungujúce dovedy na výbornej úrovni tým, že si v perfektnej arabčine vypýtal šálku kávy pri rokovaní ešte pred podpísaním zmluvy. Keďže to urobil v nesprávnom čase, partner bol presvedčený, že francúzska strana s ním už nechce viac rokovať a rokovanie ukončil bez podpísania zmluvy. Čo mal v tomto prípade reprezentant francúzskej strany vedieť, bolo to, že v niektorých arabských krajinách požiadanie o kávu alebo návrh dať si kávu znamená diplomaticky uzavrieť schôdzu, či pracovné rokovanie. Neznalosť neverbálneho kódu sa pre francúzsku stranu stala v negociácii osudnou. Alebo prípad slovenského podnikateľa, ktorý sa tak snažil etablovať sa na hispánsko-americkom trhu, že priveľmi tlačil na juhoamerických partnerov na uzavretie obchodnej zmluvy hneď na prvom obchodnom stretnutí, čím vyvolal možno neopodstatnené podozrenia peruánskych partnerov, ale zmiatol ich natoľko, že títo radšej od spolupráce odstúpili. Podnikateľ totiž nepoznal kultúrne zvyky peruánskych kolegov, a teda nevedel, že juhoamerickí partneri potrebujú na uzatvorenie obchodu jednak širší kontext a viac času na premyslenie a prerokovanie podrobností celého obchodu v širšom kolektíve vedenia firmy a jednak viac stretnutí na „zblíženie sa“ so svojimi obchodnými partnermi, s ktorými si chcú budovať dlhodobejšie a trvalejšie obchodné vzťahy. Neznalosť kultúrneho kontextu v tomto prípade mala na svedomí kompletne zlyhanie obchodnej misie.

Obidva tieto príklady nám jasne dokazujú, že perfektné ovládanie jazyka pri obchodných či diplomatických rokovaníach nebýva vždy dostačujúce, a že dôležitým faktorom v komunikácii medzi kultúrami je práve zvládnutie interkultúrnych kompetencií.

Záver

Komunikácia bez zohľadnenia kultúrnej dimenzie býva často sťažená, nakoľko aj jednoduché slová a výrazy, ak sa hovoriaci nevyjadria adekvátne, môžu byť pochopené čiastočne alebo len približne, čo môže vyvolať úplné nepochopenie alebo dokonca urazenie spoluhovoriaceho. Kultúrne odlišné pravidlá ovplyvňujú spôsob, ako sa členovia tej ktorej kultúry správajú v určitých kontextoch. To znamená, že dobrá znalosť jazykov a interkultúrna

kompetencia sa stávajú prostriedkom, ktorý uľahčuje vzájomné porozumenie medzi kultúrami a ktorý napomáha vytvoreniu postojov k tolerancii a rešpektu k iným kultúram.²⁷

Členovia každého spoločenstva zdieľajú spoločné jazykové kódy, systém symbolov, znakov a pravidiel v špecifických komunikačných situáciách, ktoré zahŕňajú rôzne aspekty ako vekové, rodové, generačné a rodinné vzťahy, tak aj sociálne aspekty, ktoré podmieňujú komunikáciu. Rovnako aj používanie verbálnej a neverbálnej komunikácie sa líši od jednej jazykovej skupiny k druhej. Normy a pravidlá nášho lingvistického spoločenstva nám určujú, čo je vhodné a čo nevhodné povedať a akou formou to máme vyjadriť v každej komunikačnej situácii, či už si to uvedomujeme alebo nie. Jazyk sa teda používa nielen ako prostriedok komunikácie, ale aj ako determinant alebo indikátor kultúrnej identity každého hovoriaceho. Identita sa vlastne komunikuje prostredníctvom používania jazyka počas komunikačnej interakcie. Vzťah, ktorý spoločnosť zdieľajúca jeden jazyk udržiava so skutočnosťou, ju robí jedinečnou a odlišuje ju od ostatných kultúr. V istých kontextoch členovia takejto spoločnosti zdieľajú podobné lingvistické kódy, paralingvistické a neverbálne správanie, ako napr. vyhýbanie sa istým témam alebo tabu v rozhovoroch, podávanie rúk alebo dávanie bozkov pri pozdravoch, dodržiavanie istých vzdialeností pri rozhovoroch, používanie spoločných jazykových rituálov a pod. Táto komunikatívna znalosť je úzko spätá s kultúrou a patrí k nevyhnutným schopnostiam každého diplomata, či manažéra. Byť schopný komunikovať efektívne v cudzom jazyku zahŕňa okrem znalosti lingvistických kódov a neverbálnych znakov aj získanie interkultúrnej kompetencie, ktorá sa rozvíja vo všetkých kultúrnych dimenziách.

Správne interkultúrne porozumenie môžeme stavať len na báze dialógu, ktorý je súčasne interkultúrnym, a ktorý sa zakladá na akceptácii plurality svetonázorov, metód, foriem a výrazov kultúrne odlišných jazykov, avšak ktoré sú si rovnocenné. Mali by sme poznať normy, zvyky, tradície, tabu a rituály v komunikácii iných kultúr, aby sme vyťažili čo najviac z interkultúrneho dialógu. Úspech efektívnej komunikácie závisí len od správneho používania všetkých komunikačných zložiek ako verbálnej, tak aj neverbálnej komunikácie pri uvedomovaní si odlišného spoločensko-kultúrneho kontextu.

²⁷DELGADOVÁ, E. 2006. Interkultúrne aspekty v medzinárodných vzťahoch. In: Zborník z medzinárodnej konferencie FMV EU v Bratislave, Mojmírovce. 2006

Použitá literatúra

- BOROŠ, J. 2001. Základy sociálnej psychológie (pre študujúcich humánne, sociálne a ekonomické vedy). Bratislava: IRIS
- CESTEROS, A. M. 1999. Comunicación no verbal y enseñanza de lenguas extranjeras. Madrid. Arcos/Libros.
- DELGADOVÁ, E. 2006. Interkultúrne aspekty v medzinárodných vzťahoch. In: Zborník z medzinárodnej konferencie FMV EU v Bratislave, Mojmírovce.
- DEVIS ARBONA, A. 2011. Plurilingüismo e interculturalidad. En: La investigación en didáctica de la lengua y la literatura: situación actual y perspectivas de futuro. Madrid, publicaciones de la SEDLL.
- DE VITO, J. A. 2001. Základy mezilidské komunikace. Praha: Grada Publishing.
- DOLINSKÁ, V. 2004. Prieniky kultúr v globálnom priestore. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela.
- GROMOVÁ, E., MŮGLOVÁ, D. 2005. *Kultúra – interkulturalita – translácia*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa.
- HALL, E.T. 1959. The Silent Language. New York: Doubleday.
- HARPER, R. G., WIENS, A. N., MATARAZZO J. D. 1978. Nonverbal communication: The State of the Art. Wiley Series on Personality Processes. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- HESLIN, R. 1974. Steps toward a taxonomy of touching. Paper presented to the annual meeting of the Midwestern Psychological Association, Chicago, IL.
- KNAPP, M. L. 1980. La comunicación no verbal. El cuerpo y el entorno. Barcelona: Paidós
- KNAPP, M. L., HALL, J. A. 2002. Nonverbal Communication in Human Interaction. Crawfordsville. In: Thomson Learning.
- MEHRABIAN, A. 1981. Silent Messages: Implicit communication of emotions and attitudes. Belmont, CA: Wadsworth.
- OLTRA ALBIACH, M. À. 2012. Multiculturalidad and education. *Sociálno-Ekonomická Revue*. Vedecký časopis Fakulty sociálno-ekonomických vzťahov, N. 4/2012, vol. 10. Trenčín: Trenčianska Univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne. Pp. 70-76.
- OLTRA, M., PARDO, R. 2010. Trabajar las actitudes: enseñanza-aprendizaje lingüístico en situaciones de contacto de lenguas, Herrera, J.; Abril, M.; Perdomo, C. (coord.) *Estudios sobre didácticas de las lenguas y sus literaturas. Diversidad cultural, plurilingüismo y estrategias de aprendizaje*. Tenerife: Servicio de Publicaciones de la Universidad de La Laguna. Pp. 269-286.

- ORAVCOVÁ, J. 2002. Interpersonálna interakcia. (Zručnosti v interpersonálnej interakcii). Banská Bystrica: UMB
- POYATOS, F. 1994. La Comunicación no verbal I. Cultura, lenguaje y conversación. ISTMO.
- RODRIGO ALSINA, M. 1999. La comunicación intercultural. Barcelona: Anthropos Editorial Rubí.

Informácie o autorovi

PhDr. Elena Delgadová, PhD.

Katedra sociálnych a humanitných vied

Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov

Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne

elena.delgadova@tnuni.sk

Ivančík, Radoslav – Jurčák, Vojtech:
**Mierové operácie vybraných organizácií medzinárodného krízového
manažmentu**

Liptovský Mikuláš : Akadémia ozbrojených síl gen. M. R. Štefánika, 2013.

230 strán. ISBN 978-80-8040-469-7

Daša Adašková

Koncom roka 2013 vydala Akadémia ozbrojených síl gen. M. R. Štefánika novú vysokoškolskú učebnicu „Mierové operácie vybraných organizácií medzinárodného krízového manažmentu“. Autormi vysokoškolskej učebnice sú plk. gšt. Ing. Radoslav Ivančík, PhD. a prof. Ing. Vojtech Jurčák, CSc. Dvojica autorov patrí k renomovaným odborníkom s bohatou publikačnou činnosťou zahŕňajúcou viacero vedeckých monografií, vysokoškolských učebníc, vedeckých štúdií i niekoľko desiatok vedeckých a odborných článkov v slovenskom i anglickom jazyku, v ktorých sa zaoberajú najmä problémami obrany a bezpečnosti na národnej i medzinárodnej úrovni, otázkami globalizácie, financovania obrany a ozbrojených síl, ako aj problematikou medzinárodného krízového manažmentu.

Obsah recenzovanej vysokoškolskej učebnice tvorí niekoľko ucelených celkov – predslov, úvod, štyri nosné kapitoly, záver a zoznamy obrázkov a tabuliek, použitej literatúry a zdrojov a skratiek uvádzaných v texte. V samotnom závere sa nachádza menný a vecný register.

V predslove vysokoškolskej učebnice autori, okrem iného, vysvetľujú, že „*koniec studenej vojny a rozpad bipolárneho usporiadania sveta v závere 20. storočia priniesol zásadné zmeny vo vývoji medzinárodných vzťahov a v systéme medzinárodnej bezpečnosti, ktoré napriek tomu, že antagonizmus spoločenských systémov zanikol a s ním sa stala málo pravdepodobnou i hrozba globálnej raketovo-jadrovej vojny, priniesli namiesto očakávaného mieru a stability nové bezpečnostné hrozby, konflikty a krízy. Z tohto dôvodu musí svetové spoločenstvo disponovať účinnými mechanizmami a procedúrami, aby zabránilo vytváraniu krízových situácií a ich prepuknutiu do ozbrojených konfliktov.*“ Podľa autorov Ivančíka a Jurčáka „*jeden z veľmi významných a efektívnych nástrojov medzinárodného spoločenstva*

na udržanie medzinárodnej bezpečnosti a mieru predstavujú mierové operácie medzinárodného krízového manažmentu.“

V úvode vysokoškolskej učebnice autori nadväzujú na predslov, charakterizujú súčasné globálne bezpečnostné prostredie, zdôrazňujú postupne stále väčšie prevažovanie nevojenských (asymetrických) bezpečnostných hrozieb nad vojenskými (symetrickými), a zároveň poukazujú na skutočnosť, že „v ostatných rokoch sa neustále zvyšuje aj početnosť, rozsah a negatívne následky prírodných katastrof, priemyselných a technologických havárií ohrozujúcich nielen životy ľudí, ale aj majetok a životné prostredie vo veľkom rozsahu, s čím priamo súvisí nárast ďalších úloh pre jednotlivé organizácie medzinárodného krízového manažmentu“.

V prvej kapitole recenzovanej publikácie autori Ivančík a Jurčák rozpracovávajú všeobecné, teoretické a terminologické východiská tak významného nástroja medzinárodného spoločenstva na udržiavanie mieru a bezpečnosti na medzinárodnej úrovni, na konsolidáciu a stabilizáciu pomerov, ako aj na všestrannú obnovu postihnutého regiónu či krajiny najmä po ozbrojenom konflikte, aký v súčasnosti predstavujú mierové operácie v rámci medzinárodného krízového manažmentu. Uvedené východiská predstavujú veľmi vhodný základ pre riešenie problematiky v ďalších častiach publikácie.

V druhej a priamo na ňu nadväzujúcej tretej kapitole sa autori venujú vývoju, typom, klasifikácii, charakteristike a základným princípom vedenia mierových operácií vybraných organizácií medzinárodného krízového manažmentu, a to konkrétne:

1. mierovým operáciám OSN – t. j. operáciám organizácie, ktorá stále zohráva dominantnú úlohu pri vedení mierových operácií vo svete napriek tomu, že v posledných rokoch prenecháva vedenie niektorých operácií iným organizáciám medzinárodného krízového manažmentu, ktoré disponujú lepšími vojenskými kapacitami a spôsobilosťami;
2. operáciám na podporu mieru NATO – t. j. operáciám organizácie medzinárodného krízového manažmentu aliančného typu, ktorá disponuje najlepšimi vojenskými kapacitami a spôsobilosťami, a ktorá sa stále výraznejšie angažuje v mierových operáciách v rámci operácií mimo čl. 5 Washingtonskej zmluvy;
3. operáciám krízového manažmentu EÚ – t. j. operáciám organizácie medzinárodného krízového manažmentu úijného typu, ktorej angažovanosť má najmä v poslednej

dekáde, predovšetkým v operáciách na zaistenie a udržanie mieru a bezpečnosti vo svete, výrazne vzostupnú tendenciu.

Štvrtá kapitola, aj v nadväznosti na pretrvávajúce následky globálnej hospodárskej a finančnej krízy, rieši veľmi aktuálne otázky súčasnosti, a to otázky financovania mierových operácií. V rámci kapitoly sú rozobrané a vysvetlené základné postupy vybraných organizácií medzinárodného krízového manažmentu súvisiace s financovaním nimi vedených operácií, čo umožňuje čitateľovi analyzovať možné zapojenia sa tej ktorej krajiny do operácie z pohľadu jej ekonomickej sily a úrovne hospodárskeho rozvoja.

V závere vysokoškolskej učebnice autori poukazujú na zmeny v charaktere mierových operácií v nadväznosti na zmeny v globálnom bezpečnostnom prostredí pred i po skončení studenej vojny. Poukazujú na to, že mierové operácie sú dnes úplne iné ako boli pred šesťdesiatimi rokmi, pričom analyzujú zmeny v ich koncepcii a vedení. Zdôrazňujú, že *„mierové operácie dnes predstavujú vysoko komplexnú, dynamickú a náročnú činnosť, a preto si vzrastajúca dynamika vývoja v krízových oblastiach a nové chápanie bezpečnosti v súčasnej dobe vyžadujú neprestajnú aktualizáciu postupov a veľmi rýchlu aplikáciu nových poznatkov nielen vo vojenskej a bezpečnostnej rovine mierových operácií, ale bezpodmienečne aj v rovine politického rozhodovania o nich.“*

V závere možno dodať, že vysokoškolská učebnica predstavuje významný vedecký prínos v rámci medzinárodných vzťahov a medzinárodnej bezpečnosti, nakoľko ide o vysoko aktuálnu a originálnu tému, ktorá doposiaľ nebola v takejto podobe spracovaná, a preto aj prístupy autorov k riešeniu danej problematiky možno považovať v mnohých smeroch za originálne. Zvlášť oceňujem skutočnosť, že autori v publikácii rešpektujú najnovšie výsledky viacerých vedných disciplín – vojenskej a bezpečnostnej vedy, krízového a bezpečnostného manažmentu, a tiež aktuálne trendy, dokumenty a doktríny v danej oblasti. Rovnako tak oceňujem uvedenie konkrétnych príkladov z praxe, ktoré veľmi vhodne dopĺňajú a vysvetľujú teoretické časti vysokoškolskej učebnice.

Vysoko pozitívne hodnotím taktiež veľký rozsah spracovaného materiálu, čo predstavuje značný informačný potenciál na jednej strane pre študentov vo všetkých troch stupňoch vysokoškolského štúdia a pre spracovanie ich záverečných prác. Na strane druhej vysokoškolská učebnica predstavuje významný zdroj informácií a databázu vhodnú pre odborníkov z oblasti medzinárodných vzťahov, vedy o bezpečnosti, obrane, medzinárodnom krízovom manažmente a ďalších príbuzných vedných disciplín. Som presvedčená, že recenzovaná vysokoškolská učebnica má zároveň potenciál prispieť k vedeckej a odbornej

diskusii týkajúcej sa medzinárodného krízového manažmentu a jeho významu pre udržanie mieru a medzinárodnej bezpečnosti.

Informácie o autorke:

Daša Adašková, PhDr., PhD.

Katedra medzinárodných politických vzťahov

Fakulta medzinárodných vzťahov

Ekonomická univerzita v Bratislave

dasa.adaskova@euba.sk

Pokyny pre prispievateľov

Textový editor:	Word
Riadkovanie:	1,5
Písmo v texte:	12 b. Times New Roman, zarovnaný
Veľkosť strany:	A4 (21cm x 29,7cm)
Okraje:	štandardné 2,5cm pre všetky strany
Dĺžka príspevku:	minimálne 8 strán bez referencií a abstraktu

Bez hlavičiek a číslovania strán.

Názov príspevku **(14b. Times New Roman - hrubé)**

Meno a priezvisko autora
(12b. Times New Roman – hrubé, kurzíva)

Abstrakt (12b. Times New Roman, hrubé)
Text (12b. Times New Roman, kurzíva) (maximum 200 slov)
Kľúčové slová: maximum šesť pojmov
JEL Klasifikácia: Q40, Q30

Úvod (14b. Times New Roman, hrubé)
Text (12b. Times New Roman)

1 Nadpisy (kapitoly) častí textu (14b. Times New Roman, hrubé, od kraja, 1x voľný riadok od posledného riadku predchádzajúcej kapitoly)

1. 1 Podnadvisy (12b. Times New Roman, hrubé, 1x voľný riadok od posledného riadku predchádzajúcej kapitoly)

Označenie tabuliek, obrázkov a grafov:

Tab. 1 Názov (12b. Times New Roman, hrubé, zarovnanie na stred)

Obr. 1 Názov

Graf 1 Názov

Zdroj: ... (New Times Roman 10)

Zarovnanie obrázkov a tabuliek na stred.

Záver (14b. Times New Roman, hrubé)

Použitá literatúra: (14b. Times New Roman, hrubé)

Alfabetické zoradenie referencií. Mená priezviská autorov **VEĽKÝMI PÍSMENAMI**.

Informácie o autorovi (12b. Times New Roman, Hrubé)

Text (12b. Times New Roman), jednoduché riadkovanie (meno, priezvisko, tituly, názov inštitúcie a jej adresa, kontaktné informácie, mail)

ISSN 1339-3502